

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Τμήματα Οικονομικής Επιστήμης, Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων, και Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών

Master in Law and Economics

Χριστίνα Ζεύλα

A.M: ΜΔΟ1812

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΕ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

Επιβλέπων Καθηγητής: Αριστείδης Χατζής

Πειραιάς, 2020

Παράρτημα Β: Βεβαίωση Εκπόνησης Διπλωματικής Εργασίας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

(περιλαμβάνεται ως ξεχωριστή (δεύτερη) σελίδα στο σώμα της διπλωματικής εργασίας)

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία για τη λήψη του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, του Πανεπιστημίου Πειραιώς, «Δίκαιο και Οικονομία» με τίτλο «Το Σύνταγμα ως νομοθετικό κείμενο με οικονομικές ρυθμίσεις.»

έχει συγγραφεί από εμένα αποκλειστικά και στο σύνολό της. Δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει εγκριθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μεταπτυχιακού προγράμματος ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, ούτε είναι εργασία ή τμήμα εργασίας ακαδημαϊκού ή επαγγελματικού χαρακτήρα.

Δηλώνω επίσης υπεύθυνα ότι οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας, αναφέρονται στο σύνολό τους, κάνοντας πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου.

Υπογραφή Μεταπτυχιακού Φοιτητή/ τριας.....

Όνοματεπώνυμο ΖΕΥΛΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ.....

Ημερομηνία 26/10/2020 .....

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Περίληψη
2. Εισαγωγή
3. Άτομο και Οικονομία στο Σύνταγμα
  - 3.1 Ατομική ιδιοκτησία και Οικονομία στο Σύνταγμα
4. Κράτος και Οικονομία στο Σύνταγμα
5. Το δίπολο 5§1 και 106§1 και 2
6. Γερμανικό Σύνταγμα και Οικονομία
7. Ευρωπαϊκή Ένωση και Οικονομία
8. Σύνταγμα των Η.Π.Α. και Οικονομία
  - 8.1 Η Σχολή του Σικάγο
9. Αντί Επιλόγου
10. Βιβλιογραφία- Αρθρογραφία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιδέα της παρούσας εργασίας γεννήθηκε από την αγάπη που μου δημιουργήθηκε στα χρόνια των προπτυχιακών σπουδών μου στη Νομική Σχολή Αθηνών αφενός για τον τομέα του Δημοσίου Δικαίου εν γένει και ειδικότερα για το Συνταγματικό και αφετέρου για τα Οικονομικά, ιδωμένα από την πλευρά της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου από τον Καθηγητή και επιβλέποντά μου κ. Αριστεΐδη Χατζή. Και ενώ στην αρχή μοιάζει ετερόκλητο και ανορθόδοξο των «πάντρεμα» των δύο αυτών κόσμων, στην πραγματικότητα είναι όχι μόνο συναρπαστικό, αλλά και εξαιρετικά ωφέλιμο και για την νομική επιστήμη, αλλά και για την οικονομική ανάπτυξη κάθε Κράτους. Το βασικό ζήτημα που τίγεται στην παρούσα εργασία είναι το κατά πόσο το Σύνταγμα έχει και εν συνεχεία αν πρέπει να έχει οικονομικές ρυθμίσεις, να ρυθμίζει δηλαδή το οικονομικό σύστημα του Κράτους, να κατοχυρώνει οικονομικά δικαιώματα και γενικά να περιλαμβάνει κανόνες δικαίου που άπτονται οικονομικών ζητημάτων.

Σε αυτό το πλαίσιο διερευνήθηκαν τα Συντάγματα αρχικά της Ελλάδας, της Γερμανίας, το πρωτογενές δίκαιο και οιοσεί Σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Σύνταγμα των Η.Π.Α. Το ελληνικό Σύνταγμα είναι η αφετηρία μου και εν συνεχεία εξετάζεται το γερμανικό Σύνταγμα, το οποίο είναι σημαντικό διότι η Γερμανία έχει μια ισχυρή οικονομική θέση στην Ευρώπη και συνάμα παρουσιάζει και υψηλό ιστορικό συνταγματικό ενδιαφέρον. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η πιο νέα ηλικιακά έννομη τάξη και ενσαρκώνει μια ιδιαίτερη σύγχρονη έννομη τάξη στην οποία έχουν εισέλθει η Ελλάδα και η Γερμανία και έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον αφού αποτελεί και μια οικονομική ένωση εκτός των λοιπών χαρακτηριστικών της. Τέλος, διερευνάται το Σύνταγμα των Η.Π.Α., διότι αφενός έχουν το παλαιότερο γραπτό Σύνταγμα, αφετέρου μια από τις ισχυρότερες οικονομίες και διακρίνονται από ισχυρά ρεύματα νομικά και οικονομικά. Το σημαντικότερο εξ αυτών των ρευμάτων στο οποίο και καταλήγει αυτή η εργασία είναι η ρηξικέλευθη Σχολή του Σικάγο, στο πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου. Εκτός από την αναγκαιότητα και τελικά την υφιστάμενη πρόβλεψη οικονομικών ρυθμίσεων στα προαναφερθέντα Συντάγματα εξετάζονται και οι επιμέρους βασικές οικονομικές ελευθερίες και τα επιμέρους οικονομικά δικαιώματα είτε

αυτά απονέμονται στα άτομα είτε η εξουσία άσκησής τους δίνεται στο Κράτος. Αυτό είναι μάλλον και το σημαντικότερο όταν εξετάζουμε τον υπέρτερο και θεμελιώδη Νόμο κάθε Κράτους σε συνάρτηση με την οικονομική δραστηριότητα και οικονομική ανάπτυξη με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση της κοινωνικής ευημερίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Σύνταγμα αποτελεί τον υπέρτατο, θεμελιώδη και καταστατικό νόμο κάθε Κράτους και όπως έχει περίτεχνα διατυπωθεί από τον Αλέξανδρο Σβώλο «εγκοιτώνει την κοινωνική ύλη». Η οικονομία είναι ένας θεμελιώδης και άκρως διαμορφωτικός παράγοντας για την πραγματικότητα και κατά συνέπεια θεμελιώδες στοιχείο κάθε Συντάγματος, αφού με λεπτομερείς ή λιγότερο λεπτομερείς οικονομικές ρυθμίσεις, ο θεμελιώδης νόμος κάθε Κράτους αντανακλά και αντανακλάται και στην οικονομική ζωή. Εν γένει είναι αποδεκτό ότι σκοπός του δικαίου είναι η διευκόλυνση και η ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης με απώτερο στόχο την επίτευξη της γενικής ευημερίας. Ειδικότερα, κάνοντας λόγο για οικονομική ζωή, εννοούμε ως αφετηρία προσδιορισμού αυτής της έννοιας την «αγορά», *«δηλαδή ένα αυτοτελές δρων πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό υποκείμενο, που δρα, αντιδρά, σκέφτεται και σχεδιάζει σε παγκόσμιο και υπερεθνικό επίπεδο»* (Δρόσος 2011: 765). Η μελέτη κάποιου κλάδου δικαίου σε συνδυασμό με την οικονομική επιστήμη συνιστά μια «διεπιστημονική» προσέγγιση με μεγάλη χρησιμότητα, καθώς δίνεται η δυνατότητα εξερεύνησης και άλλων εκφάνσεων της νομικής πραγματικότητας και αποφεύγεται η στείρα, δογματική προσέγγιση και ο χαρακτηριστικά αποκαλούμενος νομικός φορμαλισμός. Συνεπώς, η νομική δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη επιστήμη αγνοώντας τα πορίσματα άλλων επιστημών και δη της οικονομικής επιστήμης. Άλλωστε όπως έχει εμβληματικά διατυπωθεί από τον νομικό και ανώτατο δικαστή, τον Oliver Wendell Holmes, ήδη από το 1897: «Το δίκαιο δεν είναι τίποτε πιο φιλόδοξο από προφητείες για το τι θα αποφασίσει στην πραγματικότητα το συγκεκριμένο δικαστήριο!»

Το Συνταγματικό δίκαιο και ειδικότερα αυτό που χαρακτηρίζεται και διακρίνεται ως «ουσιαστικό Σύνταγμα» είναι το σύνολο των κανόνων δικαίου, οι οποίοι ρυθμίζουν το νομικό πλαίσιο βάσει του οποίου συγκροτείται, οργανώνεται, διαρθρώνεται και ασκείται η κρατική εξουσία. Αυτό δηλαδή που στη συνταγματική θεωρία ονομάζεται Σύνταγμα υπό ουσιαστική έννοια είναι το πλέγμα των κανόνων και των αρχών που ρυθμίζουν την άσκηση της κρατικής εξουσίας απέναντι στα πρόσωπα και τις ομάδες

προσώπων, δηλαδή τον λαό, ο οποίος είναι ένα από τα στοιχεία συγκρότησης της έννοιας του Κράτους.

Από την άλλη πλευρά βρίσκεται το «τυπικό Σύνταγμα», το Σύνταγμα υπό τυπική έννοια, το οποίο συνίσταται στο γραπτό νόμο κάθε Κράτους, που βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας όλων των κανόνων δικαίου. Πρόκειται δηλαδή για τον ανώτερο, θεμελιώδη και καταστατικό νόμο κάθε Κράτους, ο οποίος έχει αυξημένη τυπική ισχύ έναντι των υπόλοιπων νόμων. Αυτό σημαίνει ότι έτσι εξασφαλίζεται η υπεροχή του και άρα κανένας κοινός νόμος δεν μπορεί να είναι αντίθετος στο Σύνταγμα (Σπυρόπουλος 2006: 26).

Το τυπικό Σύνταγμα εμφανίζεται ως τέτοιο στη νεότερη συνταγματική ιστορία. Το πρώτο ιστορικά Σύνταγμα είναι το Σύνταγμα των Η.Π.Α. του 1787. Η Ελλάδα απέκτησε Σύνταγμα το 1822 με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα. Ο ελληνικός όρος Σύνταγμα, ο οποίος συνεχίζει να υφίσταται και σήμερα, χρησιμοποιήθηκε ως απόδοση του όρου «Constitution» από τον Αδαμάντιο Κοραή, ενώ ο ίδιος όρος εμφανίζεται ήδη και από την αρχαία Ελλάδα, χρησιμοποιούμενος από τον Πολύβιο, ο οποίος διατύπωσε την άποψη για ένα ιδανικό μικτό Σύνταγμα, άποψη που επηρέασε πολύ αργότερα και τη σύνταξη του Συντάγματος των Η.Π.Α. (Σπυρόπουλος 2006: 27-28).

Τα σύγχρονα τυπικά Συντάγματα περιέχουν κανόνες δικαίου που αφορούν στα βασικά όργανα του Κράτους, στις λειτουργίες που αυτά επιτελούν και τις εξουσίες που ασκούν, καθώς και κανόνες δικαίου που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των ατόμων και των ομάδων ατόμων έναντι του Κράτους. Τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται είναι θεμελιώδη και διακρίνονται σε πολιτικά ή συμμετοχικά, αμυντικά και κοινωνικά δικαιώματα.

Οικονομική επιστήμη είναι η επιστήμη που μελετά τον τρόπο που η κοινωνία διαχειρίζεται τους ανεπαρκείς πόρους. Ασχολείται δηλαδή με τη διερεύνηση των τρόπων αξιοποίησης των πεπερασμένων πόρων που διαθέτουν οι κοινωνίες για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών και για την κατανομή αυτών μεταξύ των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων κατά τον αποτελεσματικότερο τρόπο. Η οικονομική επιστήμη

προσδιορίζει το οικονομικό σύστημα, ερευνά τις λειτουργίες του και τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανθρώπινης οικονομικής συμπεριφοράς. Η νομική αξιοποίηση των πορισμάτων της οικονομικής επιστήμης συνιστά την οικονομική ανάλυση του δικαίου και αντιστρόφως η αξιοποίηση των εργαλείων της οικονομικής επιστήμης συνιστά εργαλείο για τη βέλτιστη ερμηνεία και κατανόηση του δικαίου.

Η οικονομική προσέγγιση στο δίκαιο λειτουργεί με δύο τρόπους: αρχικά, στο νομο-παρασκευαστικό πλαίσιο τίθενται κάποιοι στόχοι, η επίτευξη των οποίων καθίσταται εφικτή και πιο αποτελεσματική μέσα από προτάσεις των οικονομολόγων κι έπειτα στο υφιστάμενο και θεσμοθετημένο νομικό πλαίσιο, επιδιώκεται η ορθότερη ερμηνεία και η πιο αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων δικαίου μέσα από την αξιοποίηση οικονομικών εργαλείων (Χατζής 2018). Σε κάθε περίπτωση τα οικονομικά συμβάλλουν, ώστε να μην απομακρύνεται το δίκαιο και το νομικό πλαίσιο από την πραγματικότητα. Στο πεδίο του δικαίου και ειδικότερα στους νομικούς ελλοχεύει ο κίνδυνος να παρασυρθούν σε μια κανονιστική αντιμετώπιση και μια θεωρητική προσέγγιση, η οποία όμως πιθανόν να μην αποτυπώνει τις εκάστοτε ανάγκες με βάση τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες μιας κοινωνίας. Τα οικονομικά έρχονται να θεραπεύσουν αυτόν τον ενδεχόμενο κίνδυνο, καθώς «παντρεύονται» με τα νομικά σε πλήρη αρμονία.

Μια εξαιρετικά απτή εφαρμογή των παραπάνω είναι η σχολή της *Δημόσιας Επιλογής* και η ακόμα πιο συναφής σχολή των «*Συνταγματικών Οικονομικών*» (Constitutional Economics). Οι σχολές αυτές χρησιμοποιούν οικονομικά εργαλεία και πορίσματα της οικονομικής επιστήμης για να ερμηνεύσουν διάφορα ζητήματα πολιτικής συμπεριφοράς στο πλαίσιο της δημοκρατικής διακυβέρνησης, αλλά ταυτόχρονα αποσκοπούν στην επίλυση προβλημάτων που ανακύπτουν στις πολιτικές διαδικασίες. Αυτό εξ ορισμού αποτελεί ένα αξιοσημείωτο επιστημονικά εγχείρημα, καθώς αυτά τα ζητήματα υπάγονταν συντηρητικά στο πεδίο της επιστημονικής δράσης των νομικών και ειδικότερα των συνταγματολόγων ή των πολιτικών επιστημόνων. Τα χαρακτηριζόμενα *Συνταγματικά Οικονομικά*, με τη χρήση οικονομικών εργαλείων προσπαθούν να ασκήσουν κριτική στους θεσμούς και τις συνταγματικές διαδικασίες, που παρουσιάζουν ζητήματα αναποτελεσματικότητας και ταυτόχρονα επιχειρούν να προτείνουν

νέες και πιο αποτελεσματικές λύσεις. Επικεφαλής αυτής της σχολής είναι ο James Buchanan, ο οποίος από κοινού με τους λοιπούς θεωρητικούς αυτής της Σχολής στοχεύουν στη διαμόρφωση μιας νέας συνταγματικής τάξης και θεωρίας, η οποία θα εξασφαλίζει στο νομοθέτη το πρόσφορο έδαφος εντός του οποίου θα δύναται να εισάγει κανόνες δικαίου, οι οποίοι θα υπηρετούν την ελευθερία του ατόμου και το κράτος δικαίου (Χατζής 2012: 1121).

Το ερώτημα που γεννάται είναι κατά πόσο το Σύνταγμα ως θεμελιώδης νόμος του Κράτους, όπως ορίζεται παραπάνω, μπορεί να προβλέπει οικονομικές ρυθμίσεις. Είναι δυνατόν και εν συνεχεία θεμιτό και αποτελεσματικό, το Σύνταγμα που αποτελείται από κανόνες για την οργάνωση και άσκηση της κρατικής εξουσίας και την οριοθέτηση αυτής απέναντι στα άτομα, να περιλαμβάνει και κανόνες ρύθμισης της οικονομίας, της οικονομικής δραστηριότητας, της οικονομικής ελευθερίας και να προβλέπει ένα συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα;

Η ρητή οικονομική ρύθμιση στο Σύνταγμα θα σήμαινε τη σαφή και ορισμένη διαχείριση του οικονομικού βίου μιας χώρας από το Σύνταγμα. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι όπως στο Σύνταγμα, ο συντακτικός νομοθέτης καθιερώνει και ορίζει το πολίτευμα της χώρας, θα κατοχύρωνε και θα όριζε και τη συνολική οικονομική οργάνωση και διάρθρωση του Κράτους, με κανόνες δικαίου που διέπουν την οικονομική δραστηριότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρούνται δύο βασικά οικονομικά συστήματα που θα μπορούσαν να προβλέπονται, αυτό της προγραμματισμένης και κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας και αυτό της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς. Στο μεν πρώτο η δομή, η οργάνωση και η οικονομική διαδικασία καθορίζονται από το Κράτος, που διαθέτει και ελέγχει τα μέσα παραγωγής, επιδιώκει την ισότητα κατανομής των πόρων και ελέγχει την παραγωγή και τις συναλλαγές. Η ελεύθερη αγορά περιορίζεται αισθητά, διότι το Κράτος απομακρύνει το επενδυτικό κοινό λόγω της υψηλής φορολόγησης και ιδίως της φορολογίας του κεφαλαίου, που θεωρείται βασικό μέσο παραγωγής πλούτου.

Στο δε δεύτερο σύστημα, τα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας και η οικονομική πρωτοβουλία βρίσκονται στα χέρια των ιδιωτών, τα αγαθά και οι υπηρεσίες ανταλλάσσονται ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση, χωρίς καμία κρατική εποπτεία και παρέμβαση. Πρεσβευτής της ελεύθερης αγοράς ήταν ο Adam Smith, όπου στο βιβλίο του *Ο Πλούτος των Εθνών* εισάγει την ιδέα του «αόρατου χεριού» της οικονομίας, σύμφωνα με την οποία, η επίλυση των οικονομικών προβλημάτων και η επίτευξη των οικονομικών συμφερόντων συντελούνται καλύτερα, όταν απουσιάζει ο κρατικός παρεμβατισμός, γιατί η αγορά γνωρίζει καλύτερα και ειδικότερα το άτομο που είναι φορέας της άσκησης της οικονομικής δραστηριότητας αναγνωρίζει το συμφέρον του και ενεργεί σύμφωνα με την οικονομική αρχή. Στην κλασική οικονομική θεωρία υποστηρίζεται ότι ο *homo economicus* είναι ένα ορθολογικό ον που επιδιώκει την προσωπική του ευημερία και τη μεγιστοποίηση του κέρδους του με το μικρότερο δυνατό κόστος.

Υπάρχει και τρίτο οικονομικό σύστημα, που συνδυάζει στοιχεία των δύο προηγούμενων. Η *μικτή οικονομία*, προβλέπει την συνύπαρξη του Κράτους και της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας, όταν το Κράτος δηλαδή παρεμβαίνει και ρυθμίζει τη λειτουργία της αγοράς. Πρεσβευτής του κρατικού παρεμβατισμού και της μικτής οικονομίας θεωρείται ο βρετανός John Maynard Keynes, ο οποίος υποστήριξε ότι ένα επιτυχημένο οικονομικό σύστημα, περιλαμβάνει την αποτελεσματικότητα της ελεύθερης οικονομίας, για τη μεγιστοποίηση του πλούτου, εν συνεχεία την κοινωνική δικαιοσύνη, ώστε να κατανεμηθεί ορθά αυτός ο πλούτος και να οδηγήσει στην μέγιστη δυνατή κατανάλωση και τέλος την ατομική ελευθερία, η οποία εξαρτάται από το βαθμό κρατικής παρέμβασης και οδηγεί στο μέγιστο οικονομικό αποτέλεσμα, μέσω της επιχειρηματικής καινοτομίας. Σε αυτό το πλαίσιο σημειώνονται δύο βασικοί στόχοι, η πλήρης και σταθερή εργασιακή απασχόληση για τους πολίτες και ο ριζικός περιορισμός των εισοδηματικών ανισοτήτων. Το συμπέρασμα του Keynes είναι ότι, επειδή δεν υπάρχει κάποιος αυτόματος μηχανισμός ασφάλειας, σε περιόδους οικονομικών κρίσεων (έχοντας κατά νου την κρίση του 1929) μόνο η κρατική παρέμβαση και οι κρατική ρύθμιση δύνανται να εξασφαλίσουν συνθήκες ομαλότητας, ανάπτυξης και σταθερότητας. Με τη *μικτή* οικονομία που προτείνει δεν αναιρείται η ελεύθερη

αγορά, αλλά διαφυλάσσεται από το κοινωνικό Κράτος το οποίο παρεμβαίνει διορθωτικά.

Το ερώτημα γίνεται εντονότερο και πιο επίκαιρο λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης, που δεν άφησε ανεπηρέαστη την Ελλάδα, δίνοντας το έναυσμα για μια ευρεία συζήτηση στο πεδίο της συνταγματικής και πολιτικής επιστήμης με αντικείμενο τη σχέση του Συντάγματος με την οικονομία και εν συνεχεία με την κρίση. Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: Υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στα Συντάγματα των κρατών και στις οικονομίες τους; Πριν όμως από αυτό το ερώτημα θα πρέπει να έχει απαντηθεί το ερώτημα: πρέπει τα Συντάγματα να ρυθμίζουν το κανονιστικό πλαίσιο της οικονομίας; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι απλή.

Από τη μία πλευρά υποστηρίζεται ότι ένα Σύνταγμα δεν μπορεί ούτε να προκαλέσει ούτε να αντιμετωπίσει μια οικονομική κρίση. Για αυτό το λόγο θα έπρεπε ο συντακτικός νομοθέτης να απέχει από τη ρύθμιση των οικονομικών ενός Κράτους. Η απουσία τέτοιων ρυθμίσεων καθιστά πιο εύκαμπτο τον εκάστοτε κυβερνητικό σχεδιασμό ως προς τη διαχείριση της οικονομίας μιας χώρας. Δίνει την ευκαιρία μεταρρυθμίσεων που διαφοροποιούνται ανάλογα με την ανάδειξη της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας όπως αυτή προκύπτει σύμφωνα με τη λαϊκή βούληση. Ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο θα πρόκυπτε και το μείζον μειονέκτημα της έλλειψης σταθεροποίησης, λόγω της εναλλαγής κυβερνητικών πολιτικών, η οποία ειδικά στην οικονομία αποτελεί βασικό συστατικό της επιτυχίας ενός σχεδιασμού.

Από την άλλη πλευρά έχει υποστηριχθεί η θεωρία ότι ένα «κακό» Σύνταγμα, ως κορωνίδα του νομικού πλαισίου ενός Κράτους, όχι απλώς επηρεάζει την οικονομία ουσιαστικά, αλλά σχετίζεται με το χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα και τα υψηλότερα επίπεδα διαφθοράς. Έχει παρατηρηθεί σε διάφορα ευρωπαϊκά Κράτη και συσχετισμός ανάμεσα στην έκταση των επιμέρους Συνταγμάτων από τη μία πλευρά και στο κατά κεφαλήν εισόδημα και τα επίπεδα διαφθοράς από την άλλη (Τσεμπελής 2013). Άρα το Σύνταγμα δύναται να επηρεάζει την οικονομία μιας χώρας. Μειονέκτημα αυτής της θέσης είναι η ακαμψία που μπορεί να δημιουργηθεί πρώτα στο νομοθέτη και ύστερα στην πολιτική εξουσία, στην περίπτωση που το συνταγματικό

κείμενο ρυθμίζει ρητά και προβλέπει με δεσμευτικούς κανόνες δικαίου συγκεκριμένα οικονομικά θέματα. Σε αυτήν την περίπτωση η οικονομική γραμμή που θα ακολουθείται, θα είναι σε μεγάλο βαθμό προδιαγεγραμμένη και δε θα εξαρτάται από τη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη και εν συνεχεία από τη βούληση των κυβερνώντων, οι οποίοι ενσαρκώνουν τη λαϊκή βούληση στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Η αντίληψη που επικράτησε σταδιακά από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως προς το περιεχόμενο του τυπικού Συντάγματος ήταν η σε μεγάλο βαθμό συμπερίληψη διαδικαστικών επιταγών, θεμελιωδών αξιών και δικαιωμάτων, ορίων και κατευθυντήριων γραμμών στην άσκηση δημοσίων πολιτικών και στη διαμόρφωση πολιτικών αποφάσεων. Ωστόσο, διατυπώνονται και επιφυλάξεις ως προς αυτό, υποστηρίζοντας τον κατά το όσο το δυνατόν ελλειπτικό γενικό και αφαιρετικό χαρακτήρα των Συνταγμάτων.

Η λεπτομερειακή ρύθμιση των συνταγματικών κειμένων συναρτάται κατά κανόνα με μια αυστηρότερη οριοθέτηση των κρατικών εξουσιών και περιορισμό των επιμέρους φορέων ισχύος. Τα πιο μακροσκελή Συντάγματα είναι πιο περιοριστικά. Η λεκτική οικονομία εν αντιθέσει κάθε Συντάγματος ρυθμίζει το βαθμό δεσμεύσεων και περιορισμών που θεωρεί σκόπιμο να επιβάλει στους ερμηνευτές και εφαρμοστές ο συνταγματικός νομοθέτης. Ένα πιο αφαιρετικό Σύνταγμα συνεπάγεται ευρύτερες ερμηνευτικές επιλογές στο δικαστή και στο νομοθέτη, ενώ ένα πιο λεπτομερειακό περιορίζει και εγγυάται σε μεγαλύτερο βαθμό τη σαφή εφαρμογή των κανόνων δικαίου.

Σύμφωνα με την οικονομική ανάλυση του δικαίου, το Σύνταγμα ως θεμελιώδης νόμος κάθε Κράτους, , δύναται να αντιμετωπίσει και να καταστείλει την αναποτελεσματικότητα που προκύπτει από τις αναπόφευκτες ατέλειες της αγοράς, μέσω της κάθετης παρέμβασης. Αυτό θα το επιτύχει λειτουργώντας ως αντιστάθμισμα στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας, η οποία επίσης παρουσιάζει αποτυχίες.

ΑΤΟΜΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Την οικονομική δραστηριότητα του ατόμου το ελληνικό Σύνταγμα την προστατεύει διττά, και με τη διάταξη για την προσωπική ελευθερία (άρθρο 5§3) και με τη διάταξη για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5§1). Το άρθρο 5§1 προβλέπει ότι: *«Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη»*. Η θεμελίωση της προστασίας και στις δύο διατάξεις εξηγείται ιστορικά και τελεολογικά. Το δικαίωμα στην ελεύθερη προστασία της προσωπικότητας δεν υπάρχει στο Σύνταγμα του 1952 ούτε και στα προηγούμενα Συντάγματα. Η ελευθερία της οικονομικής δραστηριότητας θεμελιώνεται τότε στην προσωπική ελευθερία, που επιδέχεται πολλούς περιορισμούς. Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 περιέλαβε για πρώτη φορά διάταξη που αναφέρεται στην προστασία της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας. Σήμερα τόσο το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία επιδέχεται περιορισμούς: *«Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν καταδιώκεται ούτε συλλαμβάνεται ούτε φυλακίζεται ούτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος»*, όσο και το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, το οποίο κατοχυρώνεται υπό τρεις βασικούς περιορισμούς *«τα δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη»*. Επομένως, επιτρέπονται περιορισμοί στην ελευθερία της οικονομικής δραστηριότητας, αρκεί να μη θίγεται ποτέ ο πυρήνας της. Ο πυρήνας του δικαιώματος στη νομική θεωρία αποτελεί τον ελάχιστο προσδιορισμό του δικαιώματος, αφορά την κτήση του δικαιώματος και ταυτίζεται με αυτή. Κατά την κτήση το συγκεκριμένο δικαίωμα συνδέεται με συγκεκριμένο πρόσωπο, το φορέα του δικαιώματος. Περιλαμβάνει δηλαδή δύο στοιχεία, το προστατευόμενο συνταγματικό αγαθό και το υποκείμενο, τον φορέα του δικαιώματος (Δημητρόπουλος 2008: 109-110).

Το Σύνταγμα ρητά ορίζει τον καθολικό χαρακτήρα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τρία επιμέρους γενικού χαρακτήρα

δικαιώματα, το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας. Η τριπλή αυτή αναφορά καλύπτει όλο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Τα τρία αυτά δικαιώματα είναι συμμετοχικά και ελευθεριακά. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι εξασφαλίζουν τη συμμετοχή του ατόμου και δη την ελεύθερη συμμετοχή. Καθένας δικαιούται να μη συμμετέχει ή να συμμετέχει κατά τον τρόπο και το μέτρο, το χώρο και το χρόνο, που ο ίδιος κρίνει και επιλέγει στα τρία αυτά πεδία δράσης, σεβόμενος σε κάθε περίπτωση τις συνταγματικές επιταγές (Δημητρόπουλος 2008: 353).

Η οικονομική ελευθερία και το δικαίωμα της ακώλυτης συμμετοχής στην οικονομική ζωή της χώρας όπως ορίζεται στο άρθρο 5§1 και 5§3 είναι σύνθετη έννοια, καθώς η οικονομική ελευθερία δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά αποτελείται από επιμέρους οικονομικά δικαιώματα και εκδηλώνεται με τις κάτωθι μορφές που θεωρούνται κι αυτές αντίστοιχα άσκηση οικονομικής δραστηριότητας: α) τη συμβατική ελευθερία, β) την ελευθερία του ανταγωνισμού και της επιχειρηματικής δράσης, και γ) την ελευθερία εργασίας ή επαγγέλματος.

Έτσι, στην έννοια της οικονομικής ελευθερίας υπάγεται και η ελευθερία των συμβάσεων, η ελευθερία του «δικαιοπρακτείν» που αποτελεί την ύψιστη έκφανση της ιδιωτικής αυτονομίας και βούλησης. Το άτομο έχει δικαίωμα να συνάπτει ή όχι δικαιοπραξίες να καταρτίζει ή όχι συμβάσεις σε όποιο χωροχρονικό πλαίσιο επιλέγει και να καθορίζει τους αντισυμβαλλόμενους του και το περιεχόμενο των συμβάσεων. Η ατομική αυτή ελευθερία εκφράζεται στο πλαίσιο του άρθρου 5 και περιορίζεται από τα όρια που θέτει το ίδιο το άρθρο. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για την οικονομική ελευθερία εν γένει η οποία δεν κατοχυρώνεται ως απόλυτο δικαίωμα, εγκαθιδρύοντας την απόλυτη αποχή του Κράτους, αλλά περιορίζεται από τον ίδιο το Σύνταγμα, τα δικαιώματα των άλλων και τα χρηστά ήθη (Παπαδοπούλου 2007: 336-337). Ειδικά η συμβατική ελευθερία αποτελεί βασική ελευθερία στην ελεύθερη αγορά για την επιβίωση και την πιο ποιοτική επιβίωση του ατόμου στην οικονομική κοινωνία (Capograssi: 2013: 62).

Η επιχειρηματική ελευθερία συνίσταται στην ελευθερία ίδρυσης και εκμετάλλευσης μιας επιχείρησης εμπορικού ή βιομηχανικού χαρακτήρα, που σχετίζεται με την ελευθερία του ανταγωνισμού ως κινητήρια δύναμη της φιλελεύθερης οικονομίας, της αγοράς και της φιλελεύθερης εκδοχής της δημοκρατικής διακυβέρνησης (Πανάγος 2011). Νομολογιακά, υποστηρίζεται τόσο η άποψη ότι η ελευθερία της επιχειρηματικής δραστηριότητας αποτελεί έκφραση της προσωπικής ελευθερίας, όσο ότι αποτελεί και εκδήλωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, αλλά και συνδυασμό των δύο. Ο ανόθευτος ανταγωνισμός αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής ελευθερίας. Τα συστατικά στοιχεία της επιχειρηματικής ελευθερίας εκτός από τον ελεύθερο ανταγωνισμό είναι η καινοτομία, η ανάληψη του επιχειρηματικού κινδύνου, η επιδίωξη κέρδους και η εταιρική κοινωνική ευθύνη.

Τέλος, σε αντίθεση με άλλα Συντάγματα, στο ελληνικό Σύνταγμα η επαγγελματική ελευθερία δεν θεμελιώνεται με ρητή διάταξη, κατοχυρώνεται όμως έμμεσα και αδιαφιλονίκητα μέσα από το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Όπως έχει τονισθεί από την Ολομέλεια του ΣτΕ *«εν τη εννοία της προσωπικής ελευθερίας και της αρχής της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου περιλαμβάνεται και η επαγγελματική ελευθερία, ήτοι η ελευθερία επιλογής και ασκήσεως επαγγέλματος ως αναγκαίου στοιχείου διαμόρφωσης της ως είρηται προσωπικότητας»*.¹ Επομένως, θεμελιώδης είναι η ελευθερία επιλογής του είδους, του χωροχρονικού πλαισίου και του τρόπου άσκησης, της συνέχισης, της παύσης, της αλλαγής επαγγέλματος και εργασίας, ως αναγκαίο στοιχείο της προσωπικότητας του ατόμου. Η αρνητική όψη της εν λόγω ελευθερίας είναι η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας. Η δυνατότητα των ατόμων να εργάζονται αν και όποτε το επιθυμούν αποτελεί βασική έκφραση της οικονομικής ελευθερίας και η ελεύθερη επιλογή εργασίας αποτελεί βασικό συστατικό της ελεύθερης αγοράς.

Αναφορικά με τη γραμματική διατύπωση της διάταξης της παραγράφου 1 του άρθρου 5, το σκέλος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και του τριπλού περιορισμού αποτελεί σχεδόν αυτούσια επανάληψη της παραγράφου 1 του άρθρου

---

¹ ΟλΣτΕ 4036/1979, ΤοΣ 1980, 156

2 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης: «Καθένας έχει το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει τη συνταγματική τάξη ή τον ηθικό νόμο, *«Jeder hat das Recht auf die freie Entfaltung seiner Persönlichkeit, soweit er nicht die Rechte anderer verletzt und nicht gegen die verfassungsmäßige Ordnung oder das Sittengesetz verstößt»*. Το υπόλοιπο σκέλος που αφορά στη συμμετοχή στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή η ελληνική διάταξη παραπέμπει στο άρθρο 3 παράγραφος 2 του ιταλικού Συντάγματος: «Είναι καθήκον της Δημοκρατίας να παραμερίσει όλα τα εμπόδια οικονομικής και κοινωνικής φύσεως που περιορίζουν πραγματικά την ελευθερία και την ισότητα των πολιτών και παρακωλύουν την πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ενεργό συμμετοχή όλων των εργαζομένων στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση της χώρας», «E` compito della Repubblica rimuovere gli ostacoli di ordine economico e sociale, che, limitando di fatto la libertà e l'eguaglianza dei cittadini, impediscono il pieno sviluppo della persona umana e l'effettiva partecipazione di tutti i lavoratori all'organizzazione politica, economica e sociale del Paese» (Μαυριάς & Παντελής 1981: 492 επ.).

Επομένως, με τη θέσπιση του ισχύοντος Συντάγματος και του άρθρου 5§1 θεμελιώνεται η ιδιωτική οικονομική ελευθερία και αυτονομείται από την προσωπική ελευθερία του άρθρου 5§3. Κατά μια άποψη, η ελευθερία της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας κατοχυρώνεται ρητά στην εν λόγω διάταξη, ενώ σύμφωνα με αντίθετη άποψη η προστασία της οικονομικής ελευθερίας δεν κατοχυρώνεται αυτοτελώς, αλλά ως απόρροια της προστασίας της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.

ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Εκτός από τις παραπάνω ρητές συνταγματικές αναφορές σχετικά με την ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας και πρωτοβουλίας από τα άτομα, υπάρχει και μία ακόμα αξιοσημείωτη έκφραση της οικονομικής ελευθερίας από τα άτομα. Πρόκειται για την κατοχύρωση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, που αποτελεί σαφή έκφραση της οικονομικής ελευθερίας και θεμέλιο για το νομικό πλαίσιο των σύγχρονων φιλελεύθερων κοινωνιών.

Πώς όμως το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία βρίσκεται σε συνάρτηση και επηρεάζει την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία; Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας έρχεται να συμπληρώσει τις παραπάνω μερικότερες εκφάνσεις της οικονομικής ελευθερίας. Κι αυτό γιατί συμβαδίζει με τη βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη, τα χαμηλότερα επίπεδα ανεργίας, την ελευθερία του εμπορίου και των συμβάσεων. Τα άτομα δεν μπορούν εύκολα να συναλλαχθούν, να παράγουν, να αναπτύξουν επιχειρηματική δραστηριότητα να εμπιστευθούν στις συμβάσεις αν δεν έχουν εξασφαλίσει τα δικαιώματα ιδιοκτησίας τους. Η ιδιοκτησία και μάλλον όχι η ελευθερία έκφρασης είναι το πιο θεμελιώδες δικαίωμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ο μοναδικός τρόπος να δράσει το άτομο με ελευθερία να εκφραστεί να παράξει να δημιουργήσει να συνάψει δικαιπραξίες να αποκτήσει κίνητρα για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής δράσης, είναι πρώτα να έχει εξασφαλίσει και ελέγξει την ιδιοκτησία του. Ελευθερία, ιδιοκτησία και οικονομική ανάπτυξη βρίσκονται σε ισορροπία, όταν προστατεύονται από το Σύνταγμα, το θεμελιώδη νόμο κάθε Κράτους και έτσι το ένα ενισχύει το άλλο, με αποτέλεσμα να λειτουργούν συμπληρωματικά και επιβοηθητικά.

Στην αρχαία Αθήνα παρέχονταν μια σειρά αξιοσημείωτων ελευθεριών μεταξύ των οποίων το δικαίωμα των Αθηναίων να έχουν ελεύθερη ιδιοκτησία και να την κληροδοτούν με διαθήκη. Για την ελευθερία στον ιδιωτικό βίο μίλησε ο Περικλής στον Επιτάφιο (Θουκυδίδης, Β 37,2). «Στη δημόσια ζωή είμαστε ελεύθεροι, αλλά και στις καθημερινές μας σχέσεις δεν υποβλέπουμε ο ένας τον άλλον». Ο Νικίας μάλιστα αναφέρει πριν τη μάχη των Συρακουσών ότι «είχαν την πιο φιλελεύθερη πατρίδα όπου

ο καθένας θα μπορούσε να ακολουθήσει τον τρόπο ζωής που ήθελε χωρίς εξαναγκασμό».

Ιστορικά, η ατομική ιδιοκτησία είναι ένα από τα «φυσικά δικαιώματα», δηλαδή δικαίωμα που πρέπει να απολαμβάνεται από όλους τους ανθρώπους και θεμελιώνεται από τους Διαφωτιστές Montesquieu, Voltaire, Diderot και κυρίως από τον John Locke το 17^ο και 18^ο αιώνα. Ο Rousseau ήταν πολέμιος της ατομικής ιδιοκτησίας, ισχυριζόταν ότι «οι καρποί ανήκουν σε όλους, η γη σε κανέναν». Οι φυσιοκράτες και εν συνεχεία οι Διαφωτιστές αντιτέθηκαν στις διατυπώσεις των θεολόγων του Μεσαίωνα, όπως ο Αυγουστίνος, οι οποίοι δεν αναγνώριζαν σε καμία περίπτωση την ατομική ιδιοκτησία, αλλά θεωρούσαν την ιδιοκτησία προνόμιο μόνο του ηγεμόνα «θείω δικαίω».

Στη νεότερη ιστορία, η μαρξιστική αντίληψη, με επικεφαλής τους Κ. Μαρξ και Φ. Έγκελς, υποστηρίζει ότι το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία πρέπει να καταργηθεί, επειδή οδηγεί στην κοινωνική ανισότητα και στη συγκέντρωση πλούτου στα χέρια λίγων. Οι θέσεις αυτές υιοθετήθηκαν από τα κράτη του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», τα οποία και υιοθέτησαν την κρατική σοσιαλιστική ιδιοκτησία και κατήργησαν την ατομική, αστική ιδιοκτησία. Το σύστημα αυτό απέτυχε και οδήγησε στην κατάρρευση του ανατολικού σοσιαλιστικού συστήματος.

Ο νομπελίστας F.A. Hayek από την άλλη πλευρά, θεωρεί την ιδιοκτησία εγγύηση της ελευθερίας του ατόμου: *«Η αναγνώριση ατομικής ιδιοκτησίας, αποτελεί βασική προϋπόθεση για την πρόληψη του εξαναγκασμού, αν και δεν είναι ασφαλώς η μοναδική. Σπανίως είμαστε σε θέση να υλοποιήσουμε ένα συνεκτικό σχέδιο δράσης, εκτός αν είμαστε σίγουροι για τον αποκλειστικό έλεγχο μας, επί ορισμένων υλικών αντικειμένων. Και όπου δεν τα ελέγχουμε, είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε ποιος τα ελέγχει, εάν πρόκειται να συνεργαστούμε με άλλους. Η αναγνώριση της ιδιοκτησίας, είναι σαφώς το πρώτο βήμα για την οριοθέτηση της ιδιωτικής σφαίρας, που μας προστατεύει από τον εξαναγκασμό»* (Hayek 1960: 140).

Στην ελληνική συνταγματική ιστορία η ιδιοκτησία προστατεύεται από όλα τα συνταγματικά κείμενα, σύμφωνα με τη γαλλική διακήρυξη του 1789, όπου καθορίζεται ως «φυσικό και απαράγραπτο» δικαίωμα του ατόμου. Με το Σύνταγμα του 1975 η προστασία της ιδιοκτησίας προβλέπεται από το άρθρο 17§1 που ορίζει ότι: *«Η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του Κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτή δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος»*. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και η συνταγματική κατοχύρωσή του είναι η θεσμική εγγύηση που προστατεύει τη σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και φορέα του δικαιώματος και στο αγαθό με οικονομική αξία. Σε αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνονται οι εξουσίες χρήσης, διάθεσης, κάρπωσης, διατήρησης, μετακίνησης, συντήρησης, μετατροπής και απόκτησης της ιδιοκτησίας. Εκτός αυτών όμως τίθεται και ένας καθοριστικός περιορισμός στις παραπάνω εξουσίες, αφού όλες τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους και υπό την αίρεση να μην ασκούνται εις βάρος του γενικού συμφέροντος (Γέροντας 2016).

Το ίδιο το Σύνταγμα θέτει ρητά ένα σημαντικό περιορισμό στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας προτάσσοντας το δημόσιο συμφέρον μέσω του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, ενός θεσμού δημοσίου δικαίου, στο άρθρο 17§2 *«Κανένας δεν στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνο για δημόσια ωφέλεια που έχει αποδειχθεί με τον προσήκοντα τρόπο, όταν και όπως ο νόμος ορίζει, και πάντοτε αφού προηγηθεί πλήρης αποζημίωση, που να ανταποκρίνεται στην αξία την οποία είχε το απαλλοτριούμενο κατά το χρόνο της συζήτησης στο δικαστήριο για τον προσωρινό προσδιορισμό της αποζημίωσης»*. Και σύμφωνα με το 17§4 *«Η αποζημίωση ορίζεται από τα αρμόδια δικαστήρια. Μπορεί να οριστεί και προσωρινά δικαστικώς, ύστερα από ακρόαση ή πρόσκληση του δικαιούχου, που μπορεί να υποχρεωθεί κατά την κρίση του δικαστηρίου να παράσχει για την είσπραξή της ανάλογη εγγύηση, σύμφωνα με τον τρόπο που ορίζει ο νόμος. Νόμος μπορεί να προβλέπει την εγκαθίδρυση ενιαίας δικαιοδοσίας, κατά παρέκκλιση από το άρθρο 94, για όλες τις διαφορές και υποθέσεις που σχετίζονται με απαλλοτρίωση, καθώς και την κατά προτεραιότητα διεξαγωγή των σχετικών δικών. Με τον ίδιο νόμο μπορεί να ρυθμίζεται ο τρόπος με τον οποίο συνεχίζονται εκκρεμείς δίκες. Πριν καταβληθεί η οριστική ή προσωρινή αποζημίωση διατηρούνται ακέραια όλα τα δικαιώματα του ιδιοκτήτη και δεν επιτρέπεται η κατάληψη.*

Προκειμένου να εκτελεστούν έργα γενικότερης σημασίας για την οικονομία της Χώρας είναι δυνατόν, με ειδική απόφαση του δικαστηρίου που είναι αρμόδιο για τον οριστικό ή προσωρινό προσδιορισμό της αποζημίωσης, να επιτρέπεται η πραγματοποίηση εργασιών και πριν από τον προσδιορισμό και την καταβολή της αποζημίωσης, υπό τον όρο της καταβολής εύλογου τμήματος της αποζημίωσης και της παροχής πλήρους εγγύησης υπέρ του δικαιούχου της αποζημίωσης, όπως νόμος ορίζει. Η δεύτερη πρόταση του πρώτου εδαφίου εφαρμόζεται αναλόγως και στις περιπτώσεις αυτές».

Αναγκαστική απαλλοτρίωση στο Σύνταγμα είναι η μονομερής στέρση της ιδιοκτησίας από την πλευρά του Κράτους για λόγους δημοσίου συμφέροντος, με την καταβολή αποζημίωσης, και όχι τιμήματος, που καθορίζεται δικαστικά, σε αυτόν που τη στερείται. Δεν αποτελεί δηλαδή αγοραπωλησία ή διοικητική πράξη μεταξύ του Κράτους και του ιδιώτη, αλλά μονομερή πράξη της δημόσιας εξουσίας. Αυτή είναι και η ποιοτική διαφορά ανάμεσα σε κατά τα άλλα εξίσου θεμελιώδη δικαιώματα, όπως η ελευθερία της έκφρασης, και σε δικαιώματα όπως ο ιδιοκτησία με έντονο οικονομικό χαρακτήρα. Στα τελευταία οι περιορισμοί και η οριοθέτηση στην άσκηση τους πρέπει να είναι αυστηρότερη, επειδή δίνουν τη δυνατότητα στο φορέα τους να χρησιμοποιεί πεπερασμένους πόρους, όπως είναι τα ακίνητα, εμποδίζοντας τους τρίτους από την χρήση των ίδιων πόρων. Οι συνταγματικοί περιορισμοί (μη άσκηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας εις βάρος του γενικού συμφέροντος) τίθενται για να διασφαλίσουν, ότι η αναγνώριση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων δε θα υπονομεύσει την αποτελεσματική κατανομή πόρων». Η αναγκαστική απαλλοτρίωση είναι μία εφαρμογή του *θεωρήματος του Coase* που θα αναλυθεί παρακάτω, αφού το αγαθό τελικά καταλήγει σε αυτόν που το αξιολογεί υψηλότερα (δηλαδή στο Κράτος), διότι η κοινωνική αξία του πράγματος υπερβαίνει την ατομική του αξία. Η πλήρης αποζημίωση που ορίζεται δικαστικά συνιστά την εγγύηση για τους ιδιώτες, ώστε να μην υπάρξει κατάχρηση της ισχύος από τους φορείς δημόσιας εξουσίας (Δελλής 2018: 266-7). Δίνεται λοιπόν εδώ ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος, στο πλαίσιο φυσικά του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπου το γενικό συμφέρον φαίνεται να υπερισχύει του ατομικού και να προτάσσεται με σκοπό τη γενικότερη κοινωνική ευημερία. Συνεπώς έτσι δικαιολογείται και η έντονη αυτή κρατική επέμβαση στην ατομική ιδιοκτησία.

Έτσι καθίσταται σαφής ο κοινωνικός χαρακτήρας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, αλλά σε καμία περίπτωση αυτό δεν μετατρέπεται από ατομικό δικαίωμα σε κοινωνικό λειτούργημα, αναιρώντας το χαρακτήρα της ιδιοκτησίας ως ένα αδιαμφισβήτητο ατομικό δικαίωμα (Δαγτόγλου 2012: 893): Αφενός κάμπτεται ο απόλυτος χαρακτήρας της ιδιοκτησίας και αναγνωρίζεται η κοινωνική του έκφανση, αφού το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δεν είναι μόνο δικαίωμα του ατόμου, αλλά και του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, με στόχο την επίτευξη της κοινωνικής προόδου. Αφετέρου δεν αναιρείται ο θεσμικός και θεμελιώδης χαρακτήρας της ατομικής ιδιοκτησίας για την ατομική ευημερία και κατά συνέπεια για την εδραίωση και ενδυνάμωση και του δημοκρατικού πολιτεύματος.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Σε σχέση με την οικονομία το Κράτος δύναται είτε να είναι το ίδιο φορέας της οικονομικής δραστηριότητας είτε να εκχωρεί το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας και πρωτοβουλίας στους ιδιώτες, είτε να λειτουργεί ρυθμιστικά είτε να συνδυάζει όλα τα παραπάνω. Ιστορικά παρατηρείται ότι ακόμα και στην εποχή που κυριαρχεί ο φιλελευθερισμός το Κράτος δεν απουσιάζει από την οικονομική πραγματικότητα, δεν εκχωρεί δηλαδή άνευ όρων την άσκηση της οικονομικής δράσης στα άτομα. Το σύγχρονο Κράτος κατά κανόνα ουδέτερο, ενεργεί και υπάρχει σε συσχέτιση με τις συνταγματικές ελευθερίες αποκτώντας ένα σταθεροποιητικό, οργανωτικό και συντονιστικό ρόλο, μέσω του οποίου προάγεται η οικονομική ανάπτυξη.

Η οικονομική ανάπτυξη λοιπόν ως σκοπός του Κράτους προβλέπεται στο άρθρο 106 παράγραφος 1 και 2 του Συντάγματος του 1975, όπως ισχύει: *«1. Για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος το Κράτος προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη Χώρα, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας. Λαμβάνει τα επιβαλλόμενα μέτρα για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου, από την ατμόσφαιρα και τα υπόγεια ή υποθαλάσσια κοιτάσματα, για την προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης και την προαγωγή ιδίως της οικονομίας των ορεινών, νησιωτικών και παραμεθόριων περιοχών. 2. Η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας».*

Ξεχωριστή και ρητή αναφορά στο κοινωνικό Κράτος δικαίου υπάρχει στο Σύνταγμα στο άρθρο 25§1, όπου ορίζεται ότι: *«Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού Κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους».* Η παρούσα διάταξη τοποθετεί με σαφήνεια την αξία του κοινωνικού χαρακτήρα του Κράτους και συνδυάζεται με την εθνική οικονομία που πρέπει να εξυπηρετεί το γενικό συμφέρον, με απώτερο στόχο την κοινωνική ευημερία. Το γενικό συμφέρον κατέχει μια ξεχωριστή θέση, ιδιαίτερα στο ελληνικό

Σύνταγμα και συγκεκριμένα σύμφωνα με την εμβληματική διατύπωση του Ευάγγελου Βενιζέλου, πρόκειται για μια έννοια «ολική και διαρκή, που αποδίδει την ultima ratio κάθε κρατικής εξουσίας και βρίσκεται στον πυρήνα της ίδιας της νομιμοποίησης του Κράτους» (Βενιζέλος 1990: 45). Επίσης, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Επ. Σπηλιωτόπουλος, ως «συμφέρον» εκλαμβάνουμε την ωφέλεια ή χρησιμότητα που αντλεί ένα άτομο από κάποια συγκεκριμένη νομική ρύθμιση, πραγματική κατάσταση, δραστηριότητα είτε από υπηρεσίες άλλων προσώπων, «Δημόσιο» δε είναι το συμφέρον του οποίου υποκείμενο είναι ο λαός που έχει οργανωθεί σε Κράτος (Σπηλιωτόπουλος 2011:92).

Συνάγεται ότι ο συντακτικός νομοθέτης θεωρεί πως το άρθρο 106 απηχεί τις σύγχρονες αντιλήψεις περί του κοινωνικού και οικονομικού σκοπού, που επιδιώκει το Κράτος, κατοχυρώνει την οικονομική ελευθερία, στην οποία τίθενται και όρια και εισάγει σε συνταγματικό επίπεδο τον κρατικό οικονομικό προγραμματισμό, ως προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης. Με την παράγραφο 1 τίθεται μια γενική ρήτρα για τον προγραμματισμό και συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας. Με την παράγραφο 2 τίθεται μια γενική ρήτρα για τα όρια της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας στο πλαίσιο της γενικού κρατικού οικονομικού προγραμματισμού. Δε φαίνεται πάντως οι συγκεκριμένες διατάξεις να δίνουν ένα σαφή οικονομικό προσανατολισμό και να χαράσσουν μια σαφή οικονομική πολιτική. Έτσι διατηρείται η ουδετερότητα του Συντάγματος ως προς την οικονομική πολιτική. Νομολογιακά το παρόν άρθρο ερμηνεύεται σε συνδυασμό με το άρθρο 5 του Συντάγματος και με το άρθρο 24 παράγραφος 1: *«Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία των δασών και των δασικών εκτάσεων. Η σύνταξη δασολογίου συνιστά υποχρέωση του Κράτους. Απαγορεύεται η μεταβολή του προορισμού των δασών και των δασικών εκτάσεων, εκτός αν προέχει για την Εθνική Οικονομία η αγροτική εκμετάλλευση ή άλλη τους χρήση, που την επιβάλλει το δημόσιο συμφέρον»*. Όπως και στο άρθρο 17 έτσι και στο άρθρο 24 τίθενται πληθώρα περιορισμών, ώστε να μην υπονομευθεί η

αποτελεσματική κατανομή πόρων, λόγω της κοινής οικονομικής και ιδιοκτησιακής τους φύσης.

Είναι προφανές ότι οι προβλέψεις των άρθρων 106§1 και 24§1 βρίσκονται σε σύγκρουση. Στη σύγκρουση αυτή μεταξύ προστασίας του περιβάλλοντος αφενός και οικονομικής ανάπτυξης αφετέρου φαίνεται να υπερισχύει η πρώτη. Το πραγματικό διακύβευμα είναι αν διασφαλίζεται ή όχι η αλληλεγγύη των γενεών στο πεδίο του φυσικού περιβάλλοντος. Εξειδικεύοντας, διαπιστώνεται ότι πρέπει να διασφαλιστούν δύο αγαθά τα οποία φαίνεται να βρίσκονται σε συγκρουσιακή σχέση μεταξύ τους: από την μια πλευρά βρίσκεται η ικανοποίηση των αναγκών της παρούσας γενιάς και από την άλλη η ικανοποίηση των αναγκών των μελλουσών γενεών. Ως κριτήριο για την εξισορρόπηση και διασφάλιση και των δύο αγαθών προτείνεται η βιώσιμη ανάπτυξη: τόση και μόνο τόση ανάπτυξη στο παρόν ώστε να μην απειλείται εκείνη του μέλλοντος. Έτσι σε νομικό επίπεδο βιώσιμη ανάπτυξη κατοχυρώνεται τόσο στο Σύνταγμα άρθρο 24 όσο και στη συνθήκη του Μάαστριχτ (άρθρα Β, 2 και 130 Ρ), όπως έχει κυρωθεί με το Ν. 2077/1992, συμπληρώνει και αποσαφηνίζει την έννοια του άρθρου 106 του Συντάγματος (Ζύγουρα 2017).

Νοείται όμως η οικονομική ανάπτυξη ως σκοπός και στόχος του Κράτους; Πριν απαντηθεί αυτό το ερώτημα πρέπει να ορισθούν και να προσδιορισθούν οι έννοιες των σκοπών και των στόχων σε κρατικό επίπεδο. Ως σκοποί του Κράτους νοούνται οι γενικότεροι σκοποί, τους οποίους το Κράτος υπηρετεί. Ως στόχοι νοούνται οι επιμέρους σκοποί δημοσίου συμφέροντος, που το Κράτος αναλαμβάνει να πραγματώσει και η διεκπεραίωσή τους αποτελεί ευθύνη του Κράτους. Στην πολιτική επιστήμη αναφέρονται οι γενικές κατευθύνσεις, η στρατηγική, οι στόχοι της πολιτικής του Κράτους και αποτελούν επιμέρους σκοπούς. Γενικά οι έννοιες των σκοπών και των στόχων του Κράτους είναι άμεσα συνυφασμένες με την έννοια του γενικού κοινού καλού και του δημόσιου συμφέροντος. Τα συνταγματικά κείμενα περιλαμβάνουν τέτοιες διατάξεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το Κράτος έχει το μονοπώλιο στους αντίστοιχους τομείς και είναι αποκλειστικά αρμόδιο για την επίτευξή τους. Υπάρχουν βέβαια και τέτοιοι σκοποί που συνιστούν τον σκληρό πυρήνα της κρατικής εξουσίας και είναι 1) η άμυνα, 2) η ασφάλεια και 3) η επιβολή και είσπραξη των φόρων. Για τους λοιπούς

συνταγματικούς σκοπούς μπορεί είτε να δίνονται γενικές κατευθυντήριες γραμμές είτε να θεσπίζονται διατάξεις ισχυρής κανονιστικής φύσης. Για τον Kelsen οι σκοποί του Κράτους δεν είναι εγγενείς, αλλά δημιουργούνται από το θετικό δίκαιο.

Το 106§1 είναι άρθρο που έχει δύο χαρακτηριστικά: είναι ουδέτερο, δηλαδή δεν καθορίζει ένα μονοσήμαντο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης και επίσης δεν καθιερώνει το φιλελεύθερο μοντέλο του Κράτους. Έτσι, προβλέπει το δικαίωμα του Κράτους να παρεμβαίνει έντονα στη διαμόρφωση του μοντέλου αυτού και υπό την έννοια αυτή παρέχει και τα εργαλεία, ώστε να μπορεί το Κράτος να εφαρμόσει το μοντέλο οικονομίας που το ίδιο επιθυμεί. «*Το Κράτος προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομία*», άρα υπάρχει κατ' αρχήν ένα πρόγραμμα που καθορίζει το Κράτος (φιλελεύθερη οικονομία ή έντονος κρατικός παρεμβατισμός). Ωστόσο, για πρώτη φορά σε ελληνικό συνταγματικό κείμενο ορίζεται ότι το Κράτος «*προγραμματίζει και συντονίζει*» την οικονομική δραστηριότητα και, επομένως, έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει ρυθμιστικά στις οικονομικές σχέσεις. Ταυτόχρονα, όμως, για πρώτη επίσης φορά ελληνικό Σύνταγμα αναφέρεται ρητά στην «*ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία*», αναγνωρίζοντας το καθεστώς της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, στο άρθρο 106§2 εμπίπτουν και τα καταναγκαστικά μέτρα που περιορίζουν την οικονομική ελευθερία, αλλά και τα θετικά μέτρα παρέμβασης, όπως κίνητρα για προσέλκυση επενδύσεων ή ενδυνάμωση της επιχειρηματικής ανάπτυξης (Σπυρόπουλος et al. 2017: 1721). Το άρθρο 106, επομένως, παρέχει συνταγματικό έρεισμα και εγκαθιδρύει την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, αλλά ταυτόχρονα την οριοθετεί, καθορίζοντας το σκοπό και τα όρια της, ώστε αυτή να γίνεται όσο το δυνατόν πιο ορθολογικά και αποτελεσματικά.

Το άρθρο 106§1 του Συντάγματος κάνει λόγο σαφώς για οικονομική ανάπτυξη. Η διάταξη αυτή βέβαια δεν μπορεί να απομονωθεί από τις λοιπές συνταγματικές διατάξεις και άρα νοείται ως κρατικός σκοπός στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης με σεβασμό στην αξία του ανθρώπου και τα συνταγματικά δικαιώματα. Φαίνεται να προκύπτει ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά εργαλείο για την πραγμάτωση άλλων σκοπών όπως η εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και ευημερίας.

Τέλος άξιο αναφοράς είναι το άρθρο 106§3 που ορίζει ότι «Με την επιφύλαξη της προστασίας που παρέχεται από το άρθρο 107 ως προς την επανεξαγωγή κεφαλαίων εξωτερικού, μπορεί να ρυθμίζονται με νόμο τα σχετικά με την εξαγορά επιχειρήσεων ή την αναγκαστική συμμετοχή σ' αυτές του Κράτους ή άλλων δημόσιων φορέων, εφόσον οι επιχειρήσεις αυτές έχουν χαρακτήρα μονοπωλίου ή ζωτική σημασία για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου, ή έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό σύνολο».

Στο ισχύον Σύνταγμα εισάγεται για πρώτη φορά η συγκεκριμένη διάταξη η οποία δίνει το δικαίωμα στο Κράτος ή σε άλλους δημόσιους φορείς να αποκτήσουν την ιδιοκτησία ή τον έλεγχο επιχειρήσεων, κάτι που συνιστά άσκηση της επιχειρηματικής δράσης από την πλευρά του Κράτους εις βάρος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και δραστηριοποίησης (Σπυρόπουλος et al. 2017: 1722). Δηλαδή δεν πρόκειται για μια απλή κρατική παρέμβαση, αλλά για κρατική πρωτοβουλία και επέμβαση, ταυτόχρονα με την ιδιωτική και μερική ή ολική κρατικοποίηση ιδιωτικών επιχειρήσεων που συγκεντρώνουν βέβαια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Προβλέπεται, έτσι, η κρατικοποίηση μεγάλων μονάδων οικονομικής εκμετάλλευσης, δηλαδή όχι η συμβατική, αλλά η αναγκαστική εξαγορά ή αναγκαστική συμμετοχή του Κράτους στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, εφόσον έχουν μονοπωλιακό χαρακτήρα ή ζωτική σημασία για την αξιοποίηση των πηγών εθνικού πλούτου ή έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό σύνολο. Αναγκαστική εξαγορά ή αναγκαστική συμμετοχή σημαίνει μονομερή αφαίρεση από την πλευρά του Κράτους και μεταβίβαση περιουσιακών δικαιωμάτων και εν συνεχεία καταβολή της προβλεπόμενης αποζημίωσης στους ιδιώτες. Αυτό ομοιάζει σε μεγάλο βαθμό με την αναγκαστική απαλλοτρίωση της ατομικής ιδιοκτησίας που αναλύθηκε παραπάνω. Εν αντιστοιχία όμως και αυτή η συνθήκη μπορεί να συμβεί υπό περιορισμούς, καθώς δεν παρέχεται απεριόριστη εξουσία στο Κράτος, παρά μόνο σε επιχειρήσεις που είναι σημαντικές για την οικονομία και για το κοινωνικό σύνολο και ανήκουν σε μια από τις προαναφερθείσες ρητά από το Σύνταγμα κατηγορίες. Οι δύο προηγούμενες παράγραφοι 106§1 και 2 προβλέπουν τον κρατικό προγραμματισμό και άρα τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία. Ωστόσο, η εξουσία κρατικοποίησης ιδιωτικών επιχειρήσεων συνιστά μια ευρεία και σαφώς μεγαλύτερη εξουσία, η οποία δεν συνιστά απλή παρέμβαση στην οικονομία και δεν

απορρέει από τις συγκεκριμένες παραγράφους, για αυτό και ορίζεται ρητά και διακριτά στην παράγραφο 3. Συνεπώς, πρόκειται για μια ακόμη περίπτωση αναγκαστικής απαλλοτρίωσης περιουσιακού δικαιώματος από το Κράτος, εκτός από την κλασική αναγκαστική απαλλοτρίωση της ατομικής ιδιοκτησίας του άρθρου 17 (Τσιρωνάς 2006).

Ωστόσο, η παραπάνω διάταξη δεν τυγχάνει ευθείας εφαρμογής στην πράξη έως σήμερα. Συναφής είναι η διαδικασία της «εξυγίανσης προβληματικών ή υπερχρεωμένων ιδιωτικών επιχειρήσεων», ως επιβολή κοινωνικού ελέγχου και κοινωνικής συμμετοχής σε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Με το Νόμο 1386/1983 συγκροτήθηκε ο Οργανισμός Οικονομικής Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ), ο οποίος λειτούργησε υπό την εποπτεία του Κράτους και συγκεκριμένα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, με σκοπό την οικονομική εξυγίανση επιχειρήσεων που παρουσίαζαν οικονομικές δυσχέρειες όπως για παράδειγμα αναστολή ή διακοπή της λειτουργίας τους, παύση πληρωμών, πτώχευση, καθεστώς αναγκαστικής διαχείρισης, υπερβολική ασυμμετρία των οφειλών τους σε σχέση με το κεφάλαιό τους, αδυναμία πληρωμών. Τέλος στον ΟΑΕ μπορούσαν να υπαχθούν επιχειρήσεις που ενδιέφεραν την εθνική άμυνα ή είχαν ζωτική σημασία για την αξιοποίηση πηγών εθνικού πλούτου ή είχαν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών προς το κοινωνικό σύνολο και παρουσίαζαν αδυναμία πληρωμής των οφειλών τους. Ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων λύθηκε και τέθηκε σε εκκαθάριση με το Ν. 2741/1999 (Νικολινάκος 1996).

Επίσης, με το Νόμο 1365/1983 ο νομοθέτης εισήγαγε την *κοινωνικοποίηση επιχειρήσεων δημοσίου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας*. Με τον όρο κοινωνικοποίηση νοείται η διαδικασία μεταβίβασης της ιδιοκτησίας επιχειρήσεων από ιδιώτες στο Κράτος με στόχο την εξασφάλιση κοινωνικού ελέγχου σε δημόσιες επιχειρήσεις με τη συμμετοχή εργαζομένων και κοινωνικών φορέων στη διοίκηση, ώστε να επιτευχθεί η αύξηση της παραγωγικότητας και της αποδοτικότητας, η εσωτερική διαφάνεια, η εξυγίανση της οικονομικής τους διαχείρισης και τέλος η διαμόρφωση ενός ευέλικτου διοικητικού μηχανισμού. Αυτό θεωρείται συνεργασία και συμμετοχή του Κράτους, των εργαζομένων, των μετόχων και των κοινωνικών φορέων στο πεδίο της διοίκησης και όχι κρατική παρέμβαση στις ιδιωτικές επιχειρήσεις (Κραβαρίτου & Μανιτάκης 1983:

665 επ.). Το άρθρο 4 του Νόμου 1365/1983 που προέβλεπε τα παραπάνω καταργήθηκε με το Νόμο 1766/1988.

Το δίπολο 5§1 και 106§1 και 2

Η ισορροπία ανάμεσα στα άρθρα 5 και 106 του Συντάγματος είναι μάλλον εύθραυστη. Από τη μία πλευρά τίθεται ένα θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα και από την άλλη η οικονομική παρέμβαση του Κράτους. Η ρύθμιση των οικονομικών σχέσεων και ο γενικός σχεδιασμός της οικονομίας από το Κράτος οδηγεί αναπόφευκτα σε περιορισμούς της ατομικής ελευθερίας. Τις δύο αυτές φαινομενικά ή και ουσιαστικά και πραγματικά αντικρουόμενες διατάξεις εναρμονίζει και εξισορροπεί σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα η πρόταξη του γενικού, δημοσίου, κοινωνικού συμφέροντος. Έρχεται δηλαδή μια νομική έννοια βαρύνουσας σημασία αφενός να περιορίσει την ατομική οικονομική ελευθερία και αφετέρου να καθορίσει τη συνταγματικότητα ή μη των περιορισμών που τίθενται και την έκταση αυτών (Ανδρουλάκης). Οι περιορισμοί δηλαδή που τίθενται για λόγους δημοσίου συμφέροντος θα πρέπει να είναι σύμφωνοι με την αρχή της αναλογικότητας και να μη θίγουν την οικονομική ελευθερία στον πυρήνα της. Κατά πάγια νομολογία, στην Ελλάδα οι περιορισμοί που προτάσσονται θεωρούνται ότι υπηρετούν σκοπούς δημοσίου συμφέροντος και άρα δικαιολογούν τον περιορισμό της οικονομικής ελευθερίας.

Το ΣτΕ ειδικότερα κατά πάγια νομολογία δέχεται περιορισμούς της οικονομικής ελευθερίας για λόγους δημοσίου συμφέροντος σύμφωνα πάντα με την αρχή της αναλογικότητας. Συγκεκριμένα συνήθως τίθεται ως εξής: *«Με το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος προστατεύεται η οικονομική ελευθερία και δη η ελευθερία ασκήσεως επιχειρηματικής ή επαγγελματικής δραστηριότητας. Οι συνταγματικές όμως αυτές διατάξεις δεν αποκλείουν τη θέσπιση από τον κοινό νομοθέτη ή την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση περιορισμών της ελευθερίας αυτής για λόγους δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος. [...] Οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να είναι αναγκαίοι και πρόσφοροι για την επίτευξη του επιδιωκόμενου από το νόμο σκοπού»*. Η νομολογία κατέχει εξέχουσα θέση σε κάθε δικαιοσύνη, καθώς ένα ζωντανό Σύνταγμα δεν καθορίζεται μόνο

από το γραπτό κείμενο, αλλά επίσης και από τη δικαστική ερμηνεία αυτού, όπως επίσης το ίδιο ισχύει και για το «συνταγματικό καθεστώς», το οποίο αποτελείται από αξίες, άγραφους κανόνες, προσεγγίσεις, συμπεριφορές και τελικά από το σύνολο του λαού μιας χώρας (Voigt 1997).

Η οικονομική ελευθερία του άρθρου 5§1 βρίσκει μία ιδιαίτερη δεσμευτική αρχιτεκτονική, που μιλάει για την εθνική οικονομία, την οποία δεν πρέπει να βλάπτει η πρώτη. Η εθνική οικονομία δεν διαμορφώνεται μόνο δια της πρωτοβουλίας, αλλά προγραμματίζεται και συντονίζεται δια του Κράτους.

Το άρθρο 106 δημιουργεί μία ιδιαίτερη ένταση, λόγω του ότι είναι ο πόλος στον οποίο θεμελιώνεται η παρέμβαση του Κράτους στην οικονομία και βασίζεται σε μία δομή που αντίκειται σε ένα φιλελεύθερο ή υπερφιλελεύθερο οικονομικό σύστημα. Αυτή η παρέμβαση δεν είναι δευτερογενής. Αντίθετα, βάζει έντονους επικαθορισμούς γενικού συμφέροντος στο γενικό δικαίωμα. Υποκειμενική διάσταση του ανταγωνισμού εντοπίζεται στο άρθρο 5. Το άρθρο 106 προσδιορίζει την αντικειμενική διάσταση του ανταγωνισμού, δηλαδή την ύπαρξη ή μη της αγοράς αγαθών και υπηρεσιών, το πεδίο που θα αναπτυχθεί η υποκειμενική διάσταση του ανταγωνισμού. Προκύπτει λοιπόν ένα σύστημα ανοικτό: Μπορούμε να τοποθετήσουμε σε αυτό το πλαίσιο είτε εξαιρετικά φιλελεύθερες επιλογές του νομοθέτη είτε επιλογές πολύ έντονου κρατικού παρεμβατισμού, με όριο πάντοτε την προστασία του πυρήνα του άρθρου 5§1 και την ατομική ιδιοκτησία του άρθρου 17§1.

Υπάρχει στη σύγχρονη νομική πραγματικότητα μία οικονομική στροφή προς τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του άρθρου 5. Τα τελευταία χρόνια ο παρεμβατισμός σχετίζεται με τις φωνές αναθεώρησης του Συντάγματος και δη του 106§2. Την ίδια στιγμή μέσα στην κρίση εφαρμόζονται τα μνημόνια, που είναι μορφές έντονου κρατικού παρεμβατισμού που μάλλον στο άρθρο 106 θα έβρισκε θεμελίωση και όχι στο άρθρο 5.

Μονοπώλια στην οικονομία επιβεβαιώνονται όχι μόνο στο δικό μας σύστημα αλλά και στο ευρωπαϊκό που θέλει μία ενιαία, ανταγωνιστική αγορά. Σε έναν κρίσιμο τομέα, όπως τα τυχερά παίγνια, το κοινοτικό δίκαιο αναγνωρίζει δυνατότητα κρατικού

μονοπωλίου. Μήπως αυτά είναι μεταξύ τους αντιφατικά; Και στο οικονομικό Σύνταγμα υπάρχουν αντιφάσεις. Η πιο δυσχερής εξ αυτών που έχει εντοπιστεί ήδη από το 1970 είναι το άνοιγμα των αγορών στις οποίες ανιχνεύονται έντονες δομές κρατικού παρεμβατισμού.

Υπάρχει ένα μπλοκ διατάξεων που αφορά στην ελευθερία της οικονομικής δράσης. Αυτή ανάγεται στο άτομο. Αυτό το μπλοκ το δημιουργεί το άρθρο 5§1 «ελευθέρη συμμετοχή στην οικονομική ζωή» και το πρώτο εδάφιο του άρθρου 17§1 «περιουσία τελεί υπό την προστασία του Κράτους». Οι διατάξεις περί ελευθερίας προσδιορίζονται από ορισμένα όρια – οριοθετούνται βάσει του 5§1 (Σύνταγμα, χρηστά ήθη, δικαιώματα άλλων) και του 106§2 (ελευθερία, ανθρώπινη αξιοπρέπεια, βλάβη της εθνικής οικονομίας). Απέναντι σε αυτό το μπλοκ υπάρχει ένα μπλοκ δημόσιων πολιτικών. Αυτές ασκούνται επί τη βάσει του 106§1 και 3 επόμενα. Έτσι καθορίζεται η δημόσια οικονομική πολιτική. Η βάση της κρατικής παρέμβασης στην ελευθερία είναι το άρθρο 106§1, που αφήνει ευρέα περιθώρια επιλογής οικονομικού μοντέλου, και οι παράγραφοι 106§3 επόμενα, που ρυθμίζουν την παρέμβαση επί υφιστάμενης οικονομικής δραστηριότητας. Αυτό το μπλοκ είναι αυτό που επιτρέπει στο Κράτος να επιλέξει μοντέλο οικονομικής διακυβέρνησης. Στην πραγματικότητα το ένα είναι το όριο του άλλου. Δεν μπορεί καμία από τις δύο να εξουδετερωθεί.

Αυτό το μπλοκ λειτουργεί σε ένα δομημένο περιβάλλον όπως καθορίζεται από το κοινοτικό δίκαιο. Κατ' αρχήν προστατεύεται η ελευθερία. Ακόμη και οι δημόσιες πολιτικές πρέπει να κατατείνουν όχι μόνο στην προστασία του δημοσίου συμφέροντος, αλλά στον καθορισμό ενός τύπου στον οποίο μπορεί οικονομικά να συμμετάσχει ο καθένας. Έχει επανασηματοδοτηθεί το ανοικτό οικονομικό Σύνταγμα;

Το οικονομικό μας Σύνταγμα δεν είναι ουδέτερο. Έχει δύο φορτισμένους ιδεολογικά πόλους. Το ανοικτό και το πλουραλιστικό είναι πιο πιστοί όροι. Επίσης, το Σύνταγμά μας εν συνόλω δεν είναι ουδέτερο. Η ατομοκεντρική διάσταση συνιστά προσδιορισμό που μόνο ουδέτερος δεν είναι. Η ελευθερία δεν είναι ουδέτερη, έχει σαφές πρόσημο. Το όριο του 106 είναι μία κρίσιμη μάζα επίσης ιδεολογικά φορτισμένη. Δεν

γίνεται να επιλέγεται ένα οικονομικό μοντέλο, ώστε να μηδενίζεται ένας σκληρός πυρήνας πάνω στην οικονομία.

Χαρακτηριστική είναι η απόφαση 2194/2006² του ΣτΕ,. Το νομικό ζήτημα που ανακύπτει είναι κατά πόσο είναι ατομικό δικαίωμα το 5§1 του Συντάγματος. Πιο συγκεκριμένα η απόφαση σχετίζεται με την οικονομική και επιχειρηματική ελευθερία, την προστασία του περιβάλλοντος και τις υπεραγορές λιανικού εμπορίου. Εμπορικό κατάστημα του Ηρακλείου Κρήτης υπέβαλε αίτημα χορήγησης αδειάς, αφού σύμφωνα με το άρθρο 10 του Νόμου 2323/1995 τα Νομαρχιακά Συμβούλια παρείχαν άδειες ίδρυσης αγορών λιανικού εμπορίου κατά τη διακριτική τους ευχέρεια σύμφωνα με την αξιολόγηση κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών κριτηρίων. Η πρώτη από τις δύο αντίθετες θέσεις που αναπτύσσονται στην απόφαση υποστηρίζει ότι η παραπάνω νομοθετική διάταξη είναι αντίθετη στο άρθρο 5§1 του Συντάγματος, που θεμελιώνει την ελεύθερη άσκησης οικονομικής δραστηριότητας μέσω της ίδρυσης εμπορικού καταστήματος, αφού ο νομοθέτης δίνει στη Διοίκηση διακριτική ευχέρεια και όχι δέσμια αρμοδιότητα για τη χορήγηση σχετικών αδειών. Άρα, η Διοίκηση θα έπρεπε να έχει δέσμια αρμοδιότητα εφόσον πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις, αλλά δεν μπορεί να συνυπολογίζει και να αξιολογεί άλλα οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια. Κατ' εξαίρεση, μπορεί να εκτιμά περιβαλλοντικούς παράγοντες, αλλά οφείλει να αιτιολογεί γιατί στην προκειμένη περίπτωση θιγόταν η προστασία του περιβάλλοντος από την ίδρυση του συγκεκριμένου καταστήματος και άρα επιβάλλεται η μη εγκατάσταση της συγκεκριμένης επιχείρησης στην περιοχή. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, που υποστηρίχθηκε από τον Πρόεδρο του Τμήματος, η παραπάνω νομοθετική διάταξη δεν παραβιάζει συνταγματικούς κανόνες, καθώς η διακριτική ευχέρεια της Διοίκησης αφορά κριτήρια που κατοχυρώνονται συνταγματικά και σε κάθε περίπτωση υπόκεινται στην αρχή της αναλογικότητας και στον παρεμβατικό ρόλο του Κράτους στην οικονομία, όταν αυτό επιβάλλεται από λόγους δημοσίου και γενικού συμφέροντος.

---

² Σ.τ.Ε. 2194/2006, Τμ. Δ' [Praktiker Νέας Αλικαρνασσού]

Το ΣτΕ καλείται να κρίνει τη συνταγματικότητα της διάταξης αναφορικά με το άρθρο 5 του Συντάγματος. Μέχρι τότε γινόταν δεκτό ότι είναι θεμιτό και συμβατό, ο νομοθέτης να ιδρύει αρμοδιότητα της Διοίκησης ως προς την άσκηση συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας. Θεωρούσε ότι μπορεί να τελεί η άσκηση του δικαιώματος υπό την έγκριση της Διοίκησης, η οποία προέβαινε σε έλεγχο σκοπιμότητας. Αυτό αναιρεί την έννοια της ελευθερίας, διότι η Διοίκηση, με έντονη διακριτική ευχέρεια, μπορούσε να κρίνει αν η αδειοδότηση συνάδει με την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος.

Το 5§1 κατοχυρώνει ατομικό δικαίωμα όπως η ελευθερία της έκφρασης στο 14§1; Δύο διαφορετικές αντιλήψεις: η κυριαρχούσα αντίληψη ήταν αυτή ότι το 5§1 δεν κατοχύρωνε ένα κλασσικό ατομικό δικαίωμα. Ήταν ατομικό δικαίωμα με status negativus. Την πρωτοβουλία δεν την έχει ο ιδιώτης, αλλά το Κράτος που προγραμματίζει την οικονομική δραστηριότητα βάσει του άρθρου 106. Αυτή η προτεραιότητα του Κράτους κίολας διατηρείτο βάσει της άδειας σκοπιμότητας όπως συζητήθηκε στην υπόθεση του εμπορικού καταστήματος παραπάνω. Υπάρχει η λογική της κρατικής ρύθμισης και κατά τούτο ο πολίτης μπορεί να πράξει ό,τι έχει ρυθμίσει το Κράτος. Σήμερα η οικονομική πρωτοβουλία έχει την πρωτοκαθεδρία στη διαμόρφωση της εθνικής οικονομίας. Ο κρατικός παρεμβατισμός έπεται. Μπορεί να πράξει ο πολίτης, ό,τι θέλει, αρκεί να μην προσκρούει στο νόμο.

Συνοψίζοντας κατοχυρώνεται ένα κλασσικό ατομικό δικαίωμα στο άρθρο 5§1 και κατά τούτο οι περιορισμοί θα πρέπει να είναι δευτερογενείς και να ασκούνται βάσει κριτηρίων που είναι σαφή, αντικειμενικά, ήδη προβλεπόμενα και βάσει δέσμιας αρμοδιότητας της Διοίκησης. Η διακριτική ευχέρεια που περιορίζει την οικονομική ελευθερία φαίνεται να διατηρείται στην προστασία του περιβάλλοντος, όπου την πρωτοβουλία διατηρεί το Κράτος.

Εξαιρετικής σημασία απόφαση είναι και η υπ' αριθμόν 1664/2011 της Ολομέλειας του ΣτΕ³ που άπτεται ζητημάτων οικονομικής και επαγγελματικής ελευθερίας. Πιο

---

³ ΟΛΣΤΕ 1664/2011?

αναλυτικά, αντικείμενο της απόφασης ήταν το «άνοιγμα» η απελευθέρωση της αγοράς της χρήσης φορτηγών αυτοκινήτων, σύμφωνα με το Νόμο 383/76, που προέβλεπε περιορισμένο αριθμό αδειών και εξαρτούσαν την έκδοση αδειών μόνο εάν διαπιστωνόταν ότι τα υπάρχοντα βυτιοφόρα δεν κάλυπταν τις ανάγκες μεταφορών.

Η Διοίκηση μετά από κανονιστική διοικητική πράξη θα μπορούσε να παραχωρήσει νέες άδειες ανάλογα με τον αν έκρινε ότι θα παρενέβαινε στη λειτουργία της οικείας αγοράς. Κλειστό επάγγελμα, σημαίνει ότι υπάρχει προσδιορισμένος αριθμός παρόχων της υπηρεσίας. Εάν κάποιος θέλει λοιπόν «να μπει» στην αγορά και αυτή είναι κορεσμένη δεν μπορεί να μπει. Μόνο αν υπάρξει κενό μπορεί να μπει. Δεν υπάρχει πρωτογενής αγορά, αλλά υπάρχει μία ζοφερή δευτερογενής αγορά μεταβιβάσεων υφιστάμενων αδειών. Αυτή έχει μία εμπορική αξία (λόγω κλειστού επαγγέλματος) με υψηλή οικονομική αποτίμηση. Με το άνοιγμα της αγοράς θα μηδενιζόταν η αξία της άδειας στην δευτερογενή αγορά. Άρα, υπάρχει αποψίλωση από ένα οικονομικό δικαίωμα, που το Κράτος έχει δημιουργήσει τη δικαιολογημένη εμπιστοσύνη ότι δεν θα χάσει την αξία του. Κάθε είδους επιβαλλόμενοι περιορισμοί δεν μπορούν να αφορούν στην ίδια τη λειτουργία της αγοράς. Μπορούν να αφορούν την άμυνα, το περιβάλλον, και γενικά άλλες εκφάνσεις του δημοσίου συμφέροντος. Άλλως νοθεύεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Η απαγόρευση εισόδου νέων φορέων στην οικεία αγορά συνιστά λοιπόν αθέμιτο περιορισμό, όταν γίνεται επίκληση της βιωσιμότητας, της ανάπτυξης και της προστασίας των φορέων που ήδη ενυπάρχουν στην αγορά αυτή. Υπάρχει αυτοτελής λόγος αντισυνταγματικότητας, λόγω πλημμελούς αιτιολογίας της πράξης, που αντιβαίνει στην οικονομική ελευθερία του άρθρου 5.

Ο χαρακτήρας επαγγέλματος ως κλειστού δεν πρέπει να γίνεται με την αυτοαναφορικότητα της λειτουργίας της αγοράς, αλλά με την επίκληση άλλων λόγων δημοσίου συμφέροντος. Η χορήγηση άδειας άσκησης επαγγέλματος δεν μπορεί να εξαρτηθεί από την αξιολόγηση του Κράτους σχετικά με τις ανάγκες έκδοσης νέων αδειών ή με το αν επαρκούν οι υφιστάμενοι που ασκούν το επάγγελμα, καθώς δεν αποτελεί λόγο δημοσίου συμφέροντος η προστασία αυτών που ασκούν ήδη μια συγκεκριμένη οικονομική επιχειρηματική δραστηριότητα, με τρόπο που να δικαιολογεί την επιβολή περιορισμών.

Για πρώτη φορά μπήκαμε στην προβληματική της αιτιολόγησης του νόμου. Αυτό απαιτείται μόνο για τις κανονιστικές διοικητικές πράξεις. Δεν μπορεί να υπάρξει λόγος ακύρωσης για πλημμελή αιτιολογία του νόμου. Όταν όμως λαμβάνεται μέτρο που ασκεί αρνητική επενέργεια στο δικαίωμα, πρέπει να επεξηγηθεί ο λόγος του περιορισμού. Έτσι, ο δικαστής στο πλαίσιο του ελέγχου της συνταγματικότητας θα πρέπει να γνωρίζει πρώτον ποιος είναι ο σκοπός δημοσίου συμφέροντος επί τη βάση του οποίου εισάγεται ο περιορισμός και δεύτερον αν ο περιορισμός αυτός πληροί τα στοιχεία της αναλογικότητας (και το θεμιτό του συνταγματικού σκοπού που προηγείται).⁴

Ένα παράδειγμα με πολλά ιδιαίτερα γνωρίσματα που στο μέλλον θα απασχολήσει τη νομική σκέψη, αποτελεί η κρατική και συντονισμένη παρέμβαση, σε συνεργασία και με την Ευρωπαϊκή Ένωση στην ιδιωτική οικονομική ελευθερία και πιο συγκεκριμένα στην επιχειρηματική ελευθερία, που όπως αναλύθηκε συνιστά ειδικότερη και βασική έκφανση της ατομικής οικονομικής ελευθερίας, κατά την περίοδο της πανδημίας του κορονοϊού το Μάρτιο του 2020. Ειδικότερα με Κοινή Υπουργική Απόφαση⁵ απαγορεύτηκε για προληπτικούς λόγους δημοσίας υγείας, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα με πιθανότητα παράτασης, η λειτουργία επιμέρους ιδιωτικών επιχειρήσεων. Για αυτές τις επιχειρήσεις και τους εργαζομένους τους προαναγγέλθηκε και μία σειρά ελαφρυντικών μέτρων (ασφαλιστικών, φορολογικών ελαφρύνσεων, οικονομικής ενίσχυσης, αποζημιώσεων, αναστολή δανειακών υποχρεώσεων) λόγω της αναστολής της λειτουργίας τους, με την αίρεση της μη απόλυσης των εργαζομένων. Εκτός αυτού διευκρινίστηκε ότι οι απολύσεις που θα συντελεστούν σε αυτό το πλαίσιο λόγω της αναστολής λειτουργίας όχι μόνο θα αποκλείουν την επιχείρηση από τα μέτρα ελάφρυνσης, αλλά θα είναι και άκυρες. Και αυτή η απαγόρευση συνιστά ένα περιοριστικό μέτρο της επιχειρηματικής ελευθερίας. Η κρατική αυτή εντολή αναστολής

---

⁴ Το παρόν κεφάλαιο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις παραδόσεις των Γ. Γεραπετρίτη και Κ. Γιαννακόπουλου στο μάθημα «Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου» στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ.

⁵ Κοινή Υπουργική Απόφαση Αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 18149/2020, ΦΕΚ 855/Β/13-3-2020 Επιβολή του μέτρου της προσωρινής απαγόρευσης λειτουργίας επιμέρους ιδιωτικών επιχειρήσεων, μουσείων, αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων, αθλητικών εγκαταστάσεων, καθώς και γενικά χώρων συνάθροισης κοινού, στο σύνολο της επικράτειας, για το χρονικό διάστημα από 14.3.2020 έως και 27.3.2020.

της λειτουργίας των ιδιωτικών επιχειρήσεων με προσωρινό χαρακτήρα είναι μια ξεκάθαρη παρέμβαση στην οικονομία για λόγους βέβαια δημοσίου συμφέροντος. Η δημόσια υγεία θεμελιώνεται συνταγματικά στο άρθρο 21§3 «*Το Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών...*» και στο άρθρο 5§5 «*Καθένας έχει δικαίωμα στην προστασία της υγείας...*». Το δικαίωμα της υγείας είναι ένα κοινωνικό δικαίωμα το οποίο ανάγεται σε ένα υπέρτατο αγαθό που ταυτίζεται με την έννοια του δημοσίου συμφέροντος και της κοινωνικής ευημερίας. Ο λόγος αυτός φαίνεται να δικαιολογεί τον περιορισμό της επιχειρηματικής και οικονομικής ελευθερίας από το Κράτος και τα μέτρα είναι επί της αρχής ορθολογικά. Ο προσωρινός χαρακτήρας των μέτρων και τα μέτρα ελάφρυνσης δεν αναιρούν σε καμία περίπτωση την κρατική παρέμβαση στην οικονομία και μάλιστα στο μεγαλύτερο και πιο νευραλγικό κομμάτι αυτής, τις ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Ο νομικά δικαιολογητικός λόγος πίσω από αυτήν την κυβερνητική απόφαση είναι ότι όπως είπαμε η επιχειρηματική ελευθερία ως ειδική έκφανση της ιδιωτικής οικονομικής ελευθερίας κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα και ταυτόχρονα περιορίζεται από τον τριπλό περιορισμό της μη προσβολής των χρηστών ηθών, του Συντάγματος και των δικαιωμάτων των άλλων. Η δημόσια υγεία αποτελεί και δικαίωμα των άλλων ως ατομικό δικαίωμα, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και δημόσιο αγαθό αφού συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνέχιση και την ευημερία μιας κοινωνίας. Το δημόσιο συμφέρον προστατεύεται ρητά από το Σύνταγμα και δικαιολογεί και περιορισμούς άλλων δικαιωμάτων όταν υπάρχει συγκρουσιακή σχέση, τηρουμένης πάντα της αρχής της αναλογικότητας. Εφόσον λοιπόν η λειτουργία των ιδιωτικών επιχειρήσεων και άρα η άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας κρίθηκε ότι θέτει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο λόγω του συγχρωτισμού και της ταχείας και εύκολης μετάδοσης του ιού, η αναστολή λειτουργίας τους αποτελεί ένα δικαιολογημένο περιορισμό, πρόσφορο και αναγκαίο και αναλογικό εν στενή έννοια, αφού τα πλεονεκτήματα αυτού του περιορισμού δεν υπερσκελίζουν τα μειονεκτήματα. Η πανδημία του κορονοϊού αποτελεί μια περίπτωση ανωτέρας βίας που καθιστά επιτακτική και αδήριτη την ανάγκη της κρατικής παρέμβασης. Επειδή ωστόσο, οι επιπτώσεις των κρατικών περιορισμών δεν είναι καθόλου αμελητέες για την εθνική οικονομία, η αναστολή λειτουργίας συμπληρώθηκε με πρόσθετα έκτακτα μέτρα

οικονομικής ελάφρυνσης και ενίσχυσης. Από την παραπάνω πρωτόγνωρη συνθήκη τόσο για τα ελληνικά όσο και για τα παγκόσμια δεδομένα στο τομέα του οικονομικού παρεμβατισμού του Κράτους και όσο αυτή η συνθήκη βρίσκεται σε εξέλιξη με αβέβαιο και μη προσδιορίσιμο χρονικά τέλος, μπορούμε να παρατηρήσουμε το εξής: η πανδημία συνιστά ένα εξαιρετικό και απρόβλεπτο γεγονός το οποίο δεν θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί από το Κράτος και φυσικά ούτε από τα άτομα μεμονωμένα. Η παρέμβαση του Κράτους κρίθηκε κάτι παραπάνω από σκόπιμη και αναγκαία. Το κράτος συντονίζει, ρυθμίζει και επιβάλλει (Χατζής 2020) περιορίζοντας τις οικονομικές και όχι μόνο ελευθερίες. Αυτό σε κάθε περίπτωση ελλοχεύει σοβαρούς κινδύνους για τις ατομικές ελευθερίες, για τους θεσμούς και γενικά για το δημοκρατικό πολίτευμα και καθιστά αδήριτη ανάγκη την εξασφάλιση αντιβάρων και τη διασφάλιση του νεωτερικού κεκτημένου ειδικά στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων.

Ύστερα από την παραπάνω ανάλυση του ελληνικού συνταγματικού πλαισίου αναφορικά με την οικονομική ανάπτυξη και την οικονομική ελευθερία προκύπτει σαφώς ότι το Σύνταγμα δεν επιτάσσει ένα ορισμένο οικονομικό σύστημα. Δεν υπάρχουν άλλες διατάξεις ούτε προκύπτει από τις διατάξεις που αναλύθηκαν παραπάνω ότι το ελληνικό Σύνταγμα προτάσσει την ελεύθερη οικονομία της αγοράς ούτε και την διευθυνόμενη και από το Κράτος ελεγχόμενη οικονομία που αποκλείει την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία. Το ελληνικό λοιπόν Σύνταγμα δεν αξιολογεί θετικά ή αρνητικά ένα συγκεκριμένο οικονομικό μοντέλο, αλλά αφήνει μάλλον ελευθερία σχεδιασμού και εναλλαγής οικονομικών προγραμμάτων στον νομοθέτη και ύστερα στην εκάστοτε κυβέρνηση. Η ουδετερότητα όμως αυτή όπως κατέστη σαφές, δε συνεπάγεται και την απουσία ρύθμισης και πρόβλεψης τόσο αναφορικά με την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων και τον περιορισμό αυτών των δικαιωμάτων, όσο και αναφορικά με τις θετικές υποχρεώσεις του Κράτους (Δαγτόγλου 2012: 1002).

Το Σύνταγμα με διάταξη που δεν αναθεωρείται αναγνωρίζει το δικαίωμα του ανθρώπου ως ατόμου και μέλους του κοινωνικού συνόλου να συμμετέχει στην οικονομική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη. Προστατεύει επίσης, το δικαίωμα της εργασίας, της συμβατικής και επιχειρηματικής ελευθερίας και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αρκεί

η άσκηση τους να μην αντίκειται στο γενικό συμφέρον. Έτσι επιβάλλει και νόμιμους περιορισμούς της κυριότητας, την αναγκαστική απαλλοτρίωση έναντι αποζημίωσης και την κρατικοποίηση επιχειρήσεων.

Αναγνωρίζει την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, ακολουθώντας μια πιο φιλελεύθερη οδό, αρκεί όμως να μην αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας ή της εθνικής οικονομίας. Εν αντιστοιχία, προβλέπει τον προγραμματισμό και το συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας σε εθνικό επίπεδο από την πλευρά του Κράτους με σκοπό την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και του γενικού συμφέροντος. Η αγορά συναρτάται με το γενικό συμφέρον, αποκτώντας μια εξέχουσα συνταγματική υπόσταση και μια γενικότερη υπόσταση καθοριστική για το δημόσιο δίκαιο.

Επομένως, το Σύνταγμα αναγνωρίζει ελευθερίες, κατοχυρώνει δικαιώματα, προσδιορίζει τα όρια των παραπάνω, αλλά δεν ορίζει οικονομικό σύστημα. Θέτει τα κατώτατα όρια των ατομικών ελευθεριών και οριοθετεί και την έκταση της κρατικής εξουσίας. Το ισχύον οικονομικό Σύνταγμα εμφανίζει μια πλουραλιστική διάρθρωση, στο πλαίσιο της οποίας συνυπάρχουν μάλλον αρμονικά η ιδιωτική πρωτοβουλία και ο κρατικός παρεμβατισμός. Η οικονομική ελευθερία προστατεύεται ως προς τον πυρήνα της, αλλά το Σύνταγμα ούτε διαμορφώνει πρωτογενώς την εθνική οικονομία ούτε αποδεικνύεται τελικός ρυθμιστής της διαμόρφωσης της εθνικής οικονομίας. Δεν υπεισέρχεται περαιτέρω σε συγκεκριμένες ρυθμίσεις αναφορικά με την άσκηση της οικονομικής πολιτικής, την αξιοποίηση και κατανομή των παραγωγικών πόρων, την άσκηση παραγωγικών δραστηριοτήτων, τη βιομηχανική, εμπορική και επιχειρηματική ανάπτυξη.

Πέρα από αυτή την οριοθέτηση υπάρχουν ενδιάμεσες νομοθετικές επιλογές εντός των ορίων του Συντάγματος, οι οποίες βρίσκονται στη διακριτική ευχέρεια και βούληση της εκάστοτε κυβερνητικής πολιτικής. Υπό αυτό το πρίσμα το Σύνταγμα χαρακτηρίζεται οικονομικοπολιτικά ουδέτερο ή διαφορετικά ανοιχτό στο θέμα του συγκεκριμένου οικονομικού Συντάγματος.

Ο Γιαννακόπουλος (2016) υποστηρίζει ότι στην παρούσα οικονομική συγκυρία παρατηρούμε ένα προβάδισμα της οικονομίας έναντι της πολιτικής, μια κυριαρχία των αγορών έναντι των πολιτικών συσσωματώσεων είτε εθνικών είτε πολυεθνικών. Σε αυτό το περιβάλλον και έχοντας ως στόχο τη διασφάλιση της οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας αποτελεί πολύτιμο θεσμικό εργαλείο ο πλουραλισμός του οικονομικού Συντάγματος, διότι διασφαλίζει ρητά την συμπληρωματικότητα πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας, την οποία μάλιστα ο ίδιος ο συντακτικός νομοθέτης αναγορεύει σε ιστορικό ζητούμενο. Άρα για την διαφύλαξη των παραπάνω αγαθών και με δεδομένη την ανορθολογική λειτουργία των χρηματοπιστωτικών αγορών, καθίσταται αναγκαία μια πολιτική διαρκών παρεμβάσεων. Το μόνο υποκείμενο που μπορεί να προβεί σε αυτές τις παρεμβάσεις δεν είναι άλλο από τα εθνικά κράτη έστω και αν όπως σημειώθηκε παραπάνω έχουν απωλέσει σημαντικό μέρος από την άλλοτε κυριαρχία τους.

Το Σύνταγμα αποτυπώνει την αλληλένδετη και ισόρροπη σχέση μεταξύ οικονομίας, δικαίου και πολιτικής. Αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να ορίζει και να προσδιορίζει κάτι από τα παραπάνω, αλλά ότι δημιουργεί το πλαίσιο και το έδαφος εντός του οποίου γεννώνται και υπάρχουν η οικονομία και η πολιτική παρ' όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις, μέσα από τη δημιουργία ενός πλέγματος κανόνων δικαίου και προστασίας του εκάστοτε οικονομοπολιτικού συστήματος με σεβασμό στις ατομικές ελευθερίες.

Η ουδετερότητα του Συντάγματος μπορεί να γίνει δεκτή στο πλαίσιο του μη ακριβούς καθορισμού ενός οικονομικού συστήματος. Ωστόσο, το ελληνικό Σύνταγμα εκφράζει μια οικονομικοπολιτική αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι ιδιώτες προτάσσονται ως βασικοί φορείς της οικονομικής δραστηριότητας, άρα έμμεσα κατοχυρώνουν την ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Το Σύνταγμα είναι ανοικτό ως προς την χάραξη οικονομικών πολιτικών που είναι υπό την ευρεία διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη, στο πλαίσιο μιας κρατικής οργάνωσης και ενός κρατικού προγραμματισμού, με αφητηρία το κοινωνικό Κράτος δικαίου και σκοπό την κοινωνική ευημερία και το γενικό συμφέρον.

ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η αρχική διατύπωση του όρου «Οικονομικό Σύνταγμα» βρίσκεται στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919, στο άρθρο 165 και αφορά τα οικονομικά άρθρα σχετικά με το νομικό σύστημα των εργατικών και οικονομικών Συμβουλίων, αναδεικνύοντας την ανάγκη για κρατική παρέμβαση στην οικονομία. Το Οικονομικό Σύνταγμα είναι αυτό που δύναται να διαμορφώσει να σχηματίσει να ρυθμίσει και να προσδιορίσει τη σχέση και τη δυναμική ανάμεσα στο Κράτος, την αγορά και τον πολίτη κατά την άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας. Το άρθρο 165, το «άρθρο των Συμβουλίων» όπως λεγόταν, προέβλεπε ένα Οικονομικό Συμβούλιο του Ράιχ, το οποίο είχε δικαίωμα γνωμοδότησης και νομοθετικής πρωτοβουλίας. Προέβλεπε ότι οι εργαζόμενοι και οι υπάλληλοι θα κληθούν να συνεργαστούν από κοινού με τους εργοδότες, και επί ίσοις όροις, στη ρύθμιση των μισθών και των συνθηκών εργασίας, όπως επίσης και σε ένα ευρύ φάσμα εργασιακών ζητημάτων. Το πιο σημαντικό στο άρθρο 165 δεν ήταν η συγκρότηση του Οικονομικού Συμβουλίου του Ράιχ, αλλά η κατοχύρωση της αρχής της ισοτιμίας κεφαλαίου και εργασίας, η αναγνώριση από το Κράτος των ελεύθερων συλλογικών συσπειρώσεων και διαπραγματεύσεων και η εγκαθίδρυση ενός νέου θεσμικού πλαισίου στο εργατικό δίκαιο. Μία από τις τρεις βασικές αρχές που βασίστηκε το Σύνταγμα της Βαϊμάρης ήταν η γενναιόδωρη κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων η οποία συνδυαζόταν με τη σοσιαλιστική προσέγγιση του Συντάγματος.

Το Σύνταγμα της Βαϊμάρης αντιπροσώπευε ό,τι πιο προοδευτικό και δημοκρατικό είχε καθιερωθεί ποτέ ιστορικά στη Γερμανία. Έθετε επίσης με σαφήνεια τα όρια των διαφόρων εξουσιών και περιείχε καινοτόμες θεμελιώδεις διατάξεις που αφορούσαν την εκπαίδευση, την άσκηση της κρατικής εξουσίας, τις εργασιακές σχέσεις και άλλα. Στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης ενσωματώθηκε η ήδη από το 1879 διατυπωμένη θεώρηση ότι εκτός από την κατοχύρωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομία και της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας των ιδιωτών, αναγκαία καθίσταται και η κρατική παρέμβαση με σκοπό τη διασφάλιση της οικονομικής ομαλότητας (Γέροντας 2011: 35-36). Έτσι, κατοχυρώνονται τα δικαιώματα της ελεύθερης άσκησης

επαγγέλματος, της προστασίας της ιδιοκτησίας, της ελευθερίας της συνένωσης. Ταυτόχρονα, προβλέπεται η κρατική αρμοδιότητα και δραστηριότητα στην οικονομική ζωή. Στο άρθρο 165 συναντάται για πρώτη φορά ο όρος *Wirtschaftsverfassung*. Στο άρθρο 152 του Συντάγματος της Βαϊμάρης προβλεπόταν ρητά η συμβατική ελευθερία: «Στις εμπορικές μεταφορές ισχύει η συμβατική ελευθερία σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου. Η τοκογλυφία είναι απαγορευμένη. Νομικές πράξεις, οι οποίες προσβάλλουν τα χρηστά ήθη είναι απαγορευμένες» (*Im Wirtschaftsverkehr gilt Vertragsfreiheit nach Maßgabe der Gesetze. Wucher ist verboten. Die Rechtsgeschäfte, die gegen die guten Sitten verstoßen, sind nichtig*).

Ωστόσο, η καταχρηστική εφαρμογή της δυνατότητας του Προέδρου του Ράιχ να λαμβάνει έκτακτα μέτρα για την αντιμετώπιση καταστάσεων ανάγκης (άρθρο 48) ενδυναμώνοντας την εκτελεστική εξουσία και αποδυναμώνοντας τη νομοθετική, η οικονομική κρίση που αντιμετώπιζε η Γερμανία, το πολεμικό χρέος και η διατήρηση μέρους της κρατικής εξουσίας του παλαιού καθεστώτος μέσα στη νεοσυσταθείσα δημοκρατία ενίσχυαν την αναβίωση του εθνικισμού και έπληξαν τα δημοκρατικά κόμματα, καθιερώνοντάς την έτσι ως η καχεκτική Δημοκρατία της Βαϊμάρης.

Επίσης, η διατύπωση της ουδετερότητας του Συντάγματος επικράτησε για πρώτη φορά στη Δυτική Γερμανία. Αντίθετα, παλαιότερα Συντάγματα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», (π.χ. άρθρο 4 του σοβιετικού συντάγματος του 1936) προέβλεπαν ότι η οικονομική βάση της ΕΣΣΔ συγκροτείται από το σοσιαλιστικό οικονομικό σύστημα και από τη σοσιαλιστική ιδιοκτησία των οργάνων και μέσων παραγωγής, που θεσπίστηκαν μετά την κατάλυση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος και την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής.

Στο Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης η συμβατική ελευθερία και η ατομική οικονομική ελευθερία προκύπτουν από το άρθρο 2 παράγραφο 1 ως απόρροια της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας: «Καθένας έχει το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει τη συνταγματική τάξη ή τον ηθικό νόμο (*Jeder hat das Recht auf die freie*

Entfaltung seiner Persönlichkeit, soweit er nicht die Rechte anderer verletzt und nicht gegen die verfassungsmäßige Ordnung oder das Sittengesetz verstößt).

Το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο στη σχετική νομολογία του που θυμίζει και το ελληνικό συνταγματικό δίκαιο διακήρυξε ρητά την οριοθετημένη οικονομικοπολιτική ουδετερότητα του Συντάγματος. Συγκεκριμένα, με την από 20.06.1954 απόφαση «Investitionshilfe- Urteil» του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου το γερμανικό Σύνταγμα είναι οικονομικά και πολιτικά ουδέτερο, γιατί ο συνταγματικός νομοθέτης δεν καθορίζει σαφώς το οικονομικό σύστημα της χώρας (BVerfGE 4, 7, 18). Σύμφωνα με αυτήν την απόφαση δεν προβλέπεται ένα συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα, συνεπώς επιτρέπεται ένα ευρύ φάσμα οικονομικών επιλογών από το νομοθέτη, που κρίνονται κατάλληλες και πρόσφορες, με σεβασμό πάντα στο Θεμελιώδη Νόμο.

Πρέπει να τονισθεί ότι το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο δεν αναφέρει ότι ο νομοθέτης επιτρέπεται να εφαρμόσει το οικονομικό σύστημα που κρίνει κατάλληλο, αλλά την οικονομική πολιτική που κρίνει κατάλληλη. Από αυτό μάλλον συνάγεται ότι εννοεί την καταλληλότερη οικονομική πολιτική στο οικονομικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς, αφού αν εισήγαγε μια κρατικά σχεδιαζόμενη οικονομία θα παραβίαζε το Σύνταγμα, που κατοχυρώνει την ιδιωτική ατομική ιδιοκτησία ως θεμέλιο του συνταγματικού κειμένου (BVerfGE 78, 58 BVerfGE 81, 329).

. Το οικονομικό σύστημα προσδιορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο κατανέμονται οι πόροι, από τον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζονται και συντονίζονται τα οικονομικά πλάνα, από τον τρόπο με τον οποίο γίνεται η διανομή του εισοδήματος και τέλος από το σε ποιον ανήκουν τα μέσα παραγωγής. Η οικονομική πολιτική είναι ειδικότερος όρος του οικονομικού συστήματος και ορίζεται ως η διαμόρφωση του οικονομικού πλαισίου και η επίδρασή του στην οικονομική διαδικασία.

Εξαίρεση από την οικονομική ουδετερότητα του γερμανικού Συντάγματος εισάγεται με την τοποθέτηση ότι το νομικό σύστημα στη Γερμανία είναι αυτό της «κοινωνικά δεσμευμένης οικονομίας της αγοράς» ή «της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς»

(*soziale Marktwirtschaft, economie sociale du marche*). Κύριος υποστηρικτής των παραπάνω υπήρξε ο Γερμανός καθηγητής εργατικού δικαίου Hans Carl Nipperdey επηρεασμένος από τη φιλελεύθερη Σχολή του Freiburg (*Ordoliberalismus*). Από τη θεωρία της *Ordoliberalismus* απορρέει μια αρχή και ένα οικονομικό μοντέλο, το οποίο αποτυπώνεται στο οικονομικό Σύνταγμα, και σύμφωνα με το οποίο θεσπίζεται μια νέα οικονομική τάξη πραγμάτων η οποία δε σχετίζεται με την κεντρική πολιτική εξουσία, αλλά έχει ως αφετηρία την ιδιωτική αυτονομία και την ελευθερία των συναλλαγών. Όταν οι αρχές αυτές φτάσουν στα δρώντα οικονομικά υποκείμενα, αυτά αποκτούν την αναγκαία εξουσία να κινηθούν με τρόπο που να οδηγεί σε εναρμόνιση συμφερόντων μέσα από τον μηχανισμό της αγοράς. Στη συνέχεια και για να αποφευχθεί ο κίνδυνος δημιουργίας μονοπωλίων μέσα από τις συμπράξεις, η εν λόγω θεωρία προτάσσει την κρατική ρύθμιση του ανταγωνισμού. Οι εκπρόσωποί της θεωρούν λοιπόν πως η ατομική οικονομική ελευθερία και ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελούν ικανή και αναγκαία συνθήκη για την εύρυθμη οικονομική λειτουργία μιας κοινωνίας αρκεί βέβαια η πολιτική και διοικητική εξουσία να μην παρεμβαίνουν με στόχο να ευνοήσουν κάποιον από τους κοινωνικούς εταίρους αδικώντας κάποιους άλλους. Η Σχολή αυτή επιχειρεί μεταπολεμικά να αναδείξει την πόλωση μεταξύ μονοπωλιακού καπιταλισμού και σοσιαλιστικού σχεδιασμού. Η γεφύρωση απαιτούσε μια «μέση λύση» μια «τρίτη οδό», η οποία θα αποτυπωνόταν σε ένα «νέο οικονομικό Σύνταγμα», και θα όριζε ως επιθυμητή συνθήκη την κοινωνική οικονομία της αγοράς, θα στηριζόταν στον βέλτιστο ανταγωνισμό, διασφαλισμένο από ένα σύνολο νομικών κυρώσεων κυρίως για σε περιπτώσεις μονοπωλιακού ελέγχου (Μπόσκοβιτς 2001: 238).

Στη Γερμανία ωστόσο, επικρατεί η άποψη ότι ο Θεμελιώδης Νόμος δεν δεσμεύει το νομοθέτη ή την εκτελεστική εξουσία, επιβάλλοντας το οικονομικό σύστημα της κοινωνικά δεσμευμένης οικονομίας της αγοράς, αλλά αυτό θεμελιώνεται μόνο πολιτικά και όχι συνταγματικά, δηλαδή δεν προβλέπεται σε δεσμευτικούς κανόνες συνταγματικού δικαίου, αλλά καθιερώνεται από τις πολιτικές στρατηγικές (Παραράς 2019: 188-189). Ο νομοθέτης είναι ελεύθερος να επιλέξει την οικονομική πολιτική που κρίνει ως καταλληλότερη, σεβόμενος το Σύνταγμα. Έτσι η ουδετερότητα όπως και στο ελληνικό Σύνταγμα δεν είναι απόλυτη, αφού υπάρχει ένα ευρύ φάσμα νομοθετικών

επιλογών που όμως οριοθετούνται από την απαγόρευση υπέρβασης των ορίων του Συντάγματος. Παρ' όλα αυτά και στο Σύνταγμα κατοχυρώνεται η φιλελεύθερη αρχή με την κατοχύρωση θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, διάθεσης της παραγόμενης περιουσίας (άρθρο 14), ελευθερίας μετακίνησης (άρθρο 11), ελεύθερης επιλογής μετακίνησης (άρθρο 12), ισότητα απέναντι στο Νόμο συμπεριλαμβανομένων και των συμβατικών σχέσεων (άρθρο 3), ελευθερίας του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι (άρθρα 8 και 9).

Όπως προαναφέρθηκε, η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί κεντρική συνιστώσα της οικονομικής ελευθερίας των ατόμων και φυσικά ορόσημο της συνταγματικής κατοχύρωσης και οργάνωσης του εύρους της οικονομικής δράσης των ατόμων. Στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919 η ιδιοκτησία προβλέπεται από το άρθρο 153§1 «*Η ιδιοκτησία είναι εγγυημένη από το Σύνταγμα*». Το ρηξικέλευθο αυτό άρθρο προέβλεπε ότι η ιδιοκτησία δεσμεύει». Στη συνέχεια στην παράγραφο 3 ορίζει ότι «*Η ιδιοκτησία δημιουργεί υποχρεώσεις, η δε χρήση αυτή δέον ταυτόχρονα να εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον*» (*Eigentum verpflichtet. Sein Gebrauch soll zugleich Dienst sein für das Gemeine Beste*). Η χρήση δηλαδή της ιδιοκτησίας πρέπει να εξυπηρετεί ταυτόχρονα και το γενικό συμφέρον, δίνοντας μια έντονη κοινωνική υπόσταση στην ιδιοκτησία. Έτσι ο απόλυτος χαρακτήρας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας κάμφθηκε και απέκτησε έναν κοινωνικό χαρακτήρα λόγω των ιστορικών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών (Α' Παγκόσμιος Πόλεμος).

Στη συνέχεια ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949 όπως αναφέρθηκε παραπάνω στο άρθρο 14§1 προβλέπει ότι «*διασφαλίζεται η ιδιοκτησία και το κληρονομικό δικαίωμα και ότι το περιεχόμενο και τα όρια τους καθορίζονται με τους νόμους*». Το κληρονομικό δικαίωμα διασφαλίζεται ρητά. Στο άρθρο 14§2 προβλέπεται ότι «*Η ιδιοκτησία συνεπάγεται υποχρεώσεις και η χρήση της πρέπει να υπηρετεί ταυτόχρονα την κοινωνική ωφέλεια*. Στο άρθρο 14§3 προβλέπεται ότι «*Η απαλλοτρίωση επιτρέπεται μόνο για την κοινή ωφέλεια, επιτρέπεται να ενεργείται μόνο με νόμο ή βάσει νόμου, ο οποίος καθορίζει το είδος και το μέγεθος της αποζημίωσης*. Η αποζημίωση καθορίζεται μετά από δίκαιη στάθμιση του συμφέροντος του συνόλου και των

ενδιαφερομένων και σε περίπτωση αμφισβήτησης για το ύψος της αποζημίωσης παρέχεται δικαίωμα προσφυγής στα τακτικά δικαστήρια».

Συγκριτικά με το ελληνικό Σύνταγμα, οι κοινωνικές δεσμεύσεις της ιδιοκτησίας είναι εντονότερες στο γερμανικό Σύνταγμα, αλλά σε κάθε περίπτωση παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες.

Το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο επηρεασμένο από την εγγεληνική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί την «εξωτερική σφαίρα της προσωπικής ελευθερίας», δέχθηκε ότι αποστολή της ιδιοκτησίας στο σύστημα των ατομικών δικαιωμάτων είναι να διασφαλίσει στο φορέα του ατομικού δικαιώματος ένα πεδίο ελευθερίας στον τομέα των περιουσιακών δικαιωμάτων, ώστε να μπορεί το άτομο να προσδιορίσει και να διαμορφώσει τη ζωή του με γνώμονα τη δική του βούληση. Η κατοχύρωση της ιδιοκτησίας συμπληρώνει με αυτόν τον τρόπο την ελευθερία δράσης και την ελευθερία του αυτοπροσδιορισμού, γιατί αναγνωρίζει στον ιδιώτη την υπόσταση περιουσιακών αγαθών και κυρίως εκείνων που απέκτησε με δική του εργασία και προσπάθεια (BVerfGE 30,292/334,51,218).

Συνεπώς η προστασία της ιδιοκτησίας, με τους περιορισμούς και τον κοινωνικό χαρακτήρα της, είναι και ατομικό δικαίωμα και θεσμός σε ένα σύστημα αξιών που ενισχύει την προσωπική ελευθερία όχι μόνο προς τα έσω, αλλά και προς τα έξω, με επένδυση σε τρίτους. Η ελευθερία δράσης και διαμόρφωσης της ζωής του ατόμου συμπληρώνεται και ολοκληρώνεται από την κατοχύρωση της απόκτησης περιουσιακών στοιχείων ως προέκταση του ελεύθερου αυτοπροσδιορισμού και ατομικού προγραμματισμού.

Το ερώτημα είναι αν αυτή η εντός ορίων ουδετερότητα, που έχει επικρατήσει στο μεγαλύτερο μέρος της γερμανικής θεωρίας και νομολογίας, συνεπάγεται μετριοπαθή οικονομικά συστήματα ή επιτρέπει και ακραία οικονομικά συστήματα όπως η εισαγωγή ενός συστήματος ολοκληρωτικά διευθυνόμενης οικονομίας ή ενός άκρατου οικονομικού φιλελευθερισμού; Το γεγονός ότι τίθενται μόνο άκρα όρια και όχι ένας σαφής προσδιορισμός της οργάνωσης του οικονομικού βίου σημαίνει ότι μπορεί να

επιλεγεί κάποιο ακραίο οικονομικό σύστημα; Ή ότι υπαγορεύεται ένα μικτό σύστημα με στοιχεία και των δύο ακραίων συστημάτων υπό το πρίσμα των εκάστοτε επιμέρους οικονομικών επιλογών του νομοθέτη;

Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα σύμπλεγμα ελεύθερης οικονομικής πολιτικής και κοινωνικού Κράτους δικαίου, όπου ο κρατικός προγραμματισμός λειτουργεί επιβοηθητικά και όχι περιοριστικά στην οικονομική ελευθερία. Η οικονομική ελευθερία είναι η αφετηρία της οικονομικής ζωής με σκοπό την οικονομική ανάπτυξη, η οποία όμως έχει και κοινωνική υπόσταση, αφού απώτερος σκοπός είναι η οικονομική και κοινωνική σταθερότητα και ευημερία.

ΟΙΟΝΕΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Το κοινοτικό δίκαιο αποτελεί πηγή του ελληνικού δικαίου από την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή οικονομική κοινότητα την 1^η Ιανουαρίου 1981. Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελείται από το σύνολο αρχών και κανόνων που διαμορφώθηκαν σταδιακά στο πλαίσιο αρχικά των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κι έπειτα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα ορίζεται ως το σύστημα κανόνων δικαίου και αρχών που διέπει την οργάνωση και τη λειτουργία των οργάνων της Ένωσης, των υποκειμένων της και την επίλυση των διαφορών μεταξύ των υποκειμένων. Να αποσαφηνιστεί σε αυτό το σημείο ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει ένα τυπικό Σύνταγμα όπως τα κράτη, τα συντάγματα των οποίων μελετώνται. Αντί αυτού θα διερευνηθούν διατάξεις από το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης. Πιο συγκεκριμένα, η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), η Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, δυνάμει ρητής παραπομπής του άρθρου 6 παρ. 1 ΣΕΕ, αποτελούν γραπτές πηγές του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης και έτσι μπορούν να λειτουργήσουν ως ένα είδος οιονεί Συντάγματος. Τι προβλέπει λοιπόν το «Οικονομικό Σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης» για τα οικονομικά συστήματα των κρατών μελών;

Αρχικά, η Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προέβλεπε ως έναν από τους στόχους της, την επίτευξη της οικονομικής και κοινωνικής προόδου των κρατών μελών μέσα από τη συνεργασία και την παράλληλη δράση τους, δίνοντας έμφαση στη δημιουργία μιας ελεύθερης, ανοικτής εσωτερικής αγοράς με ανόθευτο ανταγωνισμό.

Σύμφωνα με το άρθρο 3 παράγραφο 3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, «*Η Ένωση εγκαθιδρύει εσωτερική αγορά. Εργάζεται για την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και τη σταθερότητα των τιμών, την κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας, με στόχο την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο, και το υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος*». Εδραιώνει δηλαδή έναν

οικονομικό χώρο, στον οποίο κυκλοφορούν ελεύθερα αγαθά και υπηρεσίες, μέσα στο πλαίσιο κανόνων ανταγωνισμού. Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 26 παράγραφο 2 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αειφόρο ανάπτυξη: *«Η εσωτερική αγορά περιλαμβάνει χώρο χωρίς εσωτερικά σύνορα μέσα στον οποίο εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των προσώπων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων σύμφωνα με τις διατάξεις των Συνθηκών»*. Η εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος που εξασφαλίζει τον ανόθευτο ανταγωνισμό συνδυάζεται με τις διατάξεις 101 ΣΛΕΕ για την απαγόρευση των συμπράξεων, 102 ΣΛΕΕ για την απαγόρευση της καταχρηστικής εκμετάλλευσης δεσπόζουσας θέσης και 106 ΣΛΕΕ για την εφαρμογή του δικαίου του ανταγωνισμού στις δημόσιες επιχειρήσεις και στις προσομοιάζουσες προς αυτές επιχειρήσεις.

Το άρθρο 3 της ΣΕΕ αποτελεί και αφετηρία για άλλες διατάξεις που συνθέτουν το γενικότερο πνεύμα των σκοπών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με βασικούς άξονες την διασφάλιση της ειρήνης και την επίτευξη της ευημερίας των λαών, κυρίως της οικονομικής ευημερίας με τη δημιουργία μιας εσωτερικής αγοράς, της νομισματικής ένωσης και της ανταγωνιστικής κοινωνίας της αγοράς, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τον πολυπαραγοντικό χαρακτήρα της ευημερίας, η οποία στην πραγματικότητα συντίθεται από σχεδόν όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Βέβαια δεν μπορεί να παραλειφθεί και η εξισορροπητική ροπή που εντοπίζεται προς τον κοινωνικό χαρακτήρα της οικονομίας. Η δημιουργία και η καθιέρωση μιας εσωτερικής αγοράς δεν αναλύεται περαιτέρω. Αγορά νοείται ο οικονομικός χώρος στον οποίον συναντάται η προσφορά και η ζήτηση στο πλαίσιο ανταγωνιστικών σχέσεων και με νομικό υπόβαθρο τη ρύθμιση των ανταλλακτικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της αγοράς. Συγκεκριμένα, στην Ένωση, η εσωτερική αγορά νοείται ο χώρος εντός του οποίου, αυτοί που συμμετέχουν δύνανται να συναλλαχθούν, χωρίς εσωτερικά σύνορα σε ένα κοινό νομικό καθεστώς με ίδιους όρους ανταγωνισμού. Αυτό διευκολύνει να λαμβάνουν τις οικονομικές αποφάσεις με κριτήριο την αποτελεσματικότητα, την αύξηση του πλούτου και γενικά τη μέγιστη δυνατή ικανοποίηση των συμφερόντων τους. Σε αντίθετη περίπτωση οι αποφάσεις τους θα επηρεάζονταν από τις οικονομικές συνθήκες που προκύπτουν από τις διαφορετικές ρυθμίσεις των εκάστοτε έννομων τάξεων.

Παρατηρούνται ήδη δύο δεσμευτικοί κανόνες δικαίου. Πρώτα προκύπτει ότι η διατήρηση του υψηλού ανταγωνισμού αποτελεί θεμελιώδη στόχο για το ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα. Κι έπειτα αναδεικνύεται η κατοχύρωση των βασικών ενωσιακών ελευθεριών κυκλοφορίας αγαθών-εμπορευμάτων, υπηρεσιών, προσώπων και κεφαλαίων, πάνω στις οποίες στηρίζεται και θεμελιώνεται η εσωτερική αγορά της Ένωσης, και οι οποίες συμπληρώνονται από τις διατάξεις που αποσκοπούν στη διατήρηση του ανόθευτου ανταγωνισμού. Για την εξασφάλιση του ανταγωνισμού απαιτείται ο έλεγχος των πρακτικών που τον περιορίζουν και θέτουν φραγμούς στις παραπάνω ελευθερίες. Ο ανταγωνισμός δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά το εργαλείο για την επίτευξη της ενιαίας εσωτερικής αγοράς και της οικονομικής ανάπτυξης (Ράικος 2019: 163-164).

Με το άρθρο 16 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων θεμελιώνεται η επιχειρηματική ελευθερία *«Η επιχειρηματική ελευθερία αναγνωρίζεται σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης και στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές»*, η οποία προβλέπεται ρητά λόγω της βαρύνουσας σημασίας της στο πλαίσιο της οικονομίας της ανοιχτής αγοράς.

Επίσης, με το άρθρο 15 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων θεμελιώνεται η ελευθερία επαγγέλματος και το δικαίωμα προς εργασία 1. *«Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να εργάζεται και να ασκεί το επάγγελμα, το οποίο επιλέγει ή αποδέχεται ελεύθερα»* 2. *«Κάθε πολίτης της Ένωσης είναι ελεύθερος να αναζητά απασχόληση, να εργάζεται, να εγκαθίσταται ή να παρέχει υπηρεσίες σε κάθε Κράτος μέλος»*.

Η ελευθερία επιλογής επαγγέλματος και εργασίας και η επιχειρηματική ελευθερία αποτελούν κεντρικές ειδικότερες εκφάνσεις της οικονομικής ελευθερίας των ατόμων, οι οποίες κατοχυρώνονται και προστατεύονται από το ενωσιακό δίκαιο, ενισχύοντας τη γενικότερη προστασία της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας και πρωτοβουλίας.

Πράγματι το κοινοτικό δίκαιο λαμβάνει ιδιαίτερη πρόνοια για την ελεύθερη άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας και της αποδίδει τον χαρακτήρα της θεμελιώδους

γενικής αρχής πλην όμως αποφεύγει να την καταστήσει απόλυτο δικαίωμα, αφού προβλέπει ότι πρέπει να συνδυάζεται και με δεδομένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Άρα το ζητούμενο είναι να εξευρεθεί ο ενοποιητικός εκείνος παράγοντας που αίρει τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο παραπάνω μεγεθών και αυτός δεν είναι άλλος από το γενικό συμφέρον της Ένωσης. Κατά συνέπεια μπορούν να τεθούν περιορισμοί στην ελεύθερη άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας υπό το πρίσμα του γενικού συμφέροντος, αρκεί οι περιορισμοί αυτοί να μην θίγουν κατά τρόπο υπερβολικά επαχθή την ουσία του εν λόγω ατομικού δικαιώματος (Κοτσίρης 2018:191

Νομολογιακά, επικρατεί μάλλον περισσότερο η τάση ότι πολλοί εξ αυτών των περιορισμών δεν δικαιολογούνται από λόγους γενικού συμφέροντος και άρα δεν μπορούν να περιορίζουν μια θεμελιώδη κατοχυρωμένη από τη Συνθήκη ελευθερία. Χαρακτηριστική απόφαση της 21.12.2016 του ΔΕΕ για την ελληνική υπόθεση ΑΓΕΤ Ηρακλής (C-201/15 - AGET Iraklis) έκρινε ότι οι συνθήκες οξείας οικονομικής κρίσης και ο υψηλός δείκτης ανεργίας ενός Κράτους μέλους δεν μπορούν να δικαιολογήσουν τη μη εφαρμογή κανόνα ενωσιακού δικαίου και να μην επιτρέπει τις ομαδικές απολύσεις περιορίζοντας σε τέτοιο βαθμό την ελευθερία εγκατάστασης και την επιχειρηματική ελευθερία, θίγοντας το ουσιαστικό τους περιεχόμενο.

Αναφορικά με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας κατοχυρώνεται στο Πρώτο Πρωτόκολλο της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο άρθρο 1 που προβλέπεται η υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Επίσης κατοχυρώνεται στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συγκεκριμένα στο άρθρο 17§1 ορίζεται ότι: *«Κάθε πρόσωπο δικαιούται να είναι κύριος των νομίμως κτηθέντων αγαθών του, να τα χρησιμοποιεί, να τα διαθέτει και να τα κληροδοτεί. Κανείς δεν μπορεί να στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνον για λόγους δημόσιας ωφέλειας, στις περιπτώσεις και υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στο νόμο και έναντι δίκαιης και έγκαιρης αποζημίωσης για την απώλειά της. Η χρήση των αγαθών μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς από το νόμο, εφόσον αυτό είναι αναγκαίο προς το γενικό συμφέρον».*

Σύμφωνα με το άρθρο 345 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 222 ΣΕΟΚ) ορίζεται ότι «*Η παρούσα συνθήκη δεν προδικάζει με κανένα τρόπο το καθεστώς της ιδιοκτησίας στα κράτη μέλη*». Αυτό σημαίνει ότι το νομοθετικό πλαίσιο του δικαιώματος της ιδιοκτησίας καθορίζεται από τα κράτη μέλη, μολονότι το κοινοτικό δίκαιο προστατεύει την ιδιοκτησία. Για την Ένωση δεν έχει τόση σημασία ο φορέας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, καθώς δύναται να είναι ιδιωτικός ή δημόσιος, αρκεί η άσκησή του να μην θίγει με οποιονδήποτε τρόπο την εσωτερική ελεύθερη αγορά (Δελλής 2018: 282). Για αυτό το λόγο μια γενικότερη κρατικοποίηση της ατομικής ιδιοκτησίας και των μέσων παραγωγής για παράδειγμα θα αντέκειτο στο κοινοτικό δίκαιο, αφού θα εκμηδένιζε και θα ισοπέδωνε το δικαίωμα της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας και δράσης και τον ελεύθερο ανταγωνισμό, ελευθερίες που αποτελούν θεμέλια του κοινοτικού δικαίου.

Ανάμεσα στο άρθρο 17 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και το άρθρο 345 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρατηρείται η γραμματική διαφοροποίηση μεταξύ «δικαιώματος ιδιοκτησίας» αφενός και «καθεστώτος ιδιοκτησίας» αφετέρου. Το άρθρο 345 δεν στοχεύει στο να προστατεύσει την ατομική ιδιοκτησία, αλλά στην πραγματικότητα αποκλείει την πρόβλεψη ενός καθεστώτος ιδιοκτησίας από το ενωσιακό δίκαιο. Με το άρθρο 345 ορίζεται με σαφήνεια ότι η ρύθμιση του ζητήματος της προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας αφήνεται στην αρμοδιότητα των κρατών μελών. Σε κάθε περίπτωση όμως δεν μπορεί παρά να ερμηνευθεί και να αξιολογηθεί συστηματικά με τις υπόλοιπες διατάξεις των Συνθηκών της Ένωσης. Δηλαδή το «καθεστώς ιδιοκτησίας» νοείται και ως άσκηση οικονομικής πολιτικής από τα κράτη μέλη, σεβόμενα όμως άλλες θεμελιώδεις αρχές της Ένωσης όπως ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας θεωρείται ως γενική αρχή, παρ' όλα αυτά, του κοινοτικού δικαίου.

Σε κάθε περίπτωση το ελληνικό νομικό πλαίσιο δεν αντίκειται στις αρχές του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αφού προστατεύει την ατομική ιδιοκτησία, με κοινωνικούς όρους και περιορισμούς βέβαια που τίθενται από το ίδιο το Σύνταγμα για λόγους γενικού, δημοσίου συμφέροντος.

Η Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ρυθμίζει και το καθεστώς των κρατικών ενισχύσεων για τα κράτη μέλη της Ε.Ε. Στο άρθρο 107 ΣΛΕΕ προβλέπεται ότι: «1. Ενισχύσεις που χορηγούνται υπό οποιαδήποτε μορφή από τα κράτη ή με κρατικούς πόρους και που νοθεύουν ή απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό διά της ευνοϊκής μεταχείρισης ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής είναι ασυμβίβαστες με την εσωτερική αγορά, κατά το μέτρο που επηρεάζουν τις μεταξύ κρατών μελών συναλλαγές, εκτός αν οι Συνθήκες ορίζουν άλλως. 2. Συμβιβάζονται με την εσωτερική αγορά: α) οι ενισχύσεις κοινωνικού χαρακτήρος προς μεμονωμένους καταναλωτές, υπό τον όρο ότι χορηγούνται χωρίς διάκριση προελεύσεως των προϊόντων, β) οι ενισχύσεις για την επανόρθωση ζημιών που προκαλούνται από θεομηνίες ή άλλα έκτακτα γεγονότα, γ) οι ενισχύσεις προς την οικονομία ορισμένων περιοχών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, οι οποίες θίγονται από τη διαίρεση της Γερμανίας, κατά το μέτρο που είναι αναγκαίες για την αντιστάθμιση των οικονομικών μειονεκτημάτων που προκαλούνται από τη διαίρεση αυτή. Μετά την παρέλευση πενταετίας από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισσαβώνας, το Συμβούλιο, μετά από πρόταση της Επιτροπής, δύναται να εκδώσει απόφαση για την κατάργηση του παρόντος σημείου. 3. Δύνανται να θεωρηθούν ότι συμβιβάζονται με την εσωτερική αγορά: α) οι ενισχύσεις για την προώθηση της οικονομικής αναπτύξεως περιοχών, στις οποίες το βιοτικό επίπεδο είναι συνήθως χαμηλό ή στις οποίες επικρατεί σοβαρή υποαπασχόληση, καθώς και των περιοχών που αναφέρονται στο άρθρο 349, λαμβάνοντας υπόψη τη διαρθρωτική, οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση, β) οι ενισχύσεις για την προώθηση σημαντικών σχεδίων κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος ή για την άρση σοβαρής διαταραχής της οικονομίας Κράτους μέλους, γ) οι ενισχύσεις για την προώθηση της αναπτύξεως ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων ή οικονομικών περιοχών, εφόσον δεν αλλοιώνουν τους όρους των συναλλαγών κατά τρόπο που θα αντέκειτο προς το κοινό συμφέρον, δ) οι ενισχύσεις για την προώθηση του πολιτισμού και της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, εφόσον δεν αλλοιώνουν τους όρους συναλλαγών και ανταγωνισμού στην Ένωση σε βαθμό αντίθετο με το κοινό συμφέρον, ε) άλλες κατηγορίες ενισχύσεων που καθορίζονται από το Συμβούλιο, το οποίο αποφασίζει προτάσει της Επιτροπής».

Η πρώτη παράγραφος απαγορεύει τις κρατικές ενισχύσεις που μπορεί να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό και να βλάψουν την εσωτερική αγορά ενισχύοντας συγκεκριμένες επιχειρήσεις έναντι άλλων. Η δεύτερη παράγραφος προβλέπει περιπτώσεις που εξαιρετικά εναρμονίζονται με το πνεύμα της εσωτερικής αγοράς και επιτρέπει τις κρατικές ενισχύσεις. Τέλος η τρίτη παράγραφος προβλέπει συγκεκριμένες περιπτώσεις που δύνανται να θεωρηθούν ότι συμβιβάζονται με το πνεύμα της εσωτερικής αγοράς.

Εν συνεχεία το άρθρο 108 ΣΛΕΕ ορίζει ως αρμόδιο όργανο την Επιτροπή να εξασφαλίσει την τήρηση του άρθρου 107. Η Επιτροπή έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα να εκτιμήσει αν οι κρατικές ενισχύσεις θίγουν την εσωτερική αγορά και αυτή η κρίση υπόκειται στον έλεγχο του Δικαστηρίου. Ειδικότερα: «1. Η Επιτροπή, σε συνεργασία με τα κράτη μέλη, εξετάζει διαρκώς τα καθεστώτα ενισχύσεων που υφίστανται στα κράτη αυτά. Τους προτείνει τα κατάλληλα μέτρα που απαιτεί η προοδευτική ανάπτυξη και η λειτουργία της εσωτερικής αγοράς. 2. Αν η Επιτροπή διαπιστώσει, αφού τάξει προηγουμένως στους ενδιαφερομένους προθεσμία για να υποβάλουν τις παρατηρήσεις τους, ότι ενίσχυση που χορηγείται από ένα Κράτος ή με κρατικούς πόρους δεν συμβιβάζεται με την εσωτερική αγορά κατά το άρθρο 107, ότι η ενίσχυση αυτή εφαρμόζεται καταχρηστικώς, αποφασίζει ότι το εν λόγω Κράτος οφείλει να την καταργήσει ή να την τροποποιήσει εντός προθεσμίας που η ίδια καθορίζει. Αν το εν λόγω Κράτος δεν συμμορφωθεί προς την απόφαση αυτή εντός της ταχθείσας προθεσμίας, η Επιτροπή ή οποιοδήποτε άλλο ενδιαφερόμενο Κράτος δύναται να προσφύγει απευθείας στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατά παρέκκλιση των άρθρων 258 και 259. Κατόπιν αιτήσεως Κράτους μέλους, το Συμβούλιο δύναται να αποφασίσει ομοφώνως ότι ενίσχυση που έχει θεσπισθεί ή που πρόκειται να θεσπισθεί από το Κράτος αυτό θεωρείται συμβιβάσιμη με την εσωτερική αγορά, κατά παρέκκλιση των διατάξεων του άρθρου 107 ή των προβλεπομένων από το άρθρο 109 κανονισμών, αν εξαιρετικές περιστάσεις δικαιολογούν μια τέτοια απόφαση. Αν η Επιτροπή έχει κινήσει, ως προς την ενίσχυση αυτή, τη διαδικασία που προβλέπεται στο πρώτο εδάφιο της παρούσας παραγράφου, η αίτηση του ενδιαφερομένου Κράτους προς το Συμβούλιο έχει ως αποτέλεσμα την αναστολή της σχετικής διαδικασίας μέχρις ότου αποφανθεί το Συμβούλιο. Αν το Συμβούλιο δεν αποφανθεί εντός τριών μηνών από την

υποβολή της αιτήσεως, αποφασίζει η Επιτροπή. 3. Η Επιτροπή ενημερώνεται εγκαίρως περί των σχεδίων που αποβλέπουν να θεσπίσουν ή να τροποποιήσουν τις ενισχύσεις, ώστε να δύναται να υποβάλει τις παρατηρήσεις της. Αν κρίνει ότι σχέδιο ενισχύσεως δεν συμβιβάζεται με την εσωτερική αγορά, κατά το άρθρο 107, κινεί αμελλητί τη διαδικασία που προβλέπεται από την προηγούμενη παράγραφο. Το ενδιαφερόμενο Κράτος μέλος δεν δύναται να εφαρμόσει τα σχεδιαζόμενα μέτρα πριν η Επιτροπή καταλήξει σε τελική απόφαση. 4. Η Επιτροπή μπορεί να εκδίδει κανονισμούς σχετικά με τις κατηγορίες κρατικών ενισχύσεων για τις οποίες το Συμβούλιο έχει ορίσει, σύμφωνα με το άρθρο 109, ότι μπορούν να μην υπόκεινται στη διαδικασία της παραγράφου 3 του παρόντος άρθρου».

Στην πρώτη παράγραφο προβλέπεται η αρμοδιότητα της Επιτροπής να εξετάζει τις υφιστάμενες κρατικές ενισχύσεις. Στη δεύτερη παράγραφο προβλέπεται η αρμοδιότητα της Επιτροπής να εκδίδει απόφαση που να επιβάλει στο κράτος μέλος την κατάργηση ή την τροποποίηση της κρινόμενης ενίσχυσης, αφού προηγουμένως έχει τάξει προθεσμία, ώστε να υποβάλουν τα κράτη μέλη τις παρατηρήσεις τους. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης του κράτους μέλους με την απόφαση της Επιτροπής, η τελευταία μπορεί να προσφύγει στο Δικαστήριο. Τέλος η τρίτη παράγραφος προβλέπει ένα πλαίσιο ενημέρωσης της Επιτροπής, ώστε να πληροφορείται και να αξιολογεί τα σχέδια κρατικών ενισχύσεων και να επισημαίνει τις παρατηρήσεις της. Το κράτος μέλος πρέπει να περιμένει τη σχετική απόφαση της Επιτροπής προτού προβεί στα σχεδιαζόμενα μέτρα. Στον Κανονισμό 659/1999 στο άρθρο 4§5 προβλέπεται ότι η Επιτροπή οφείλει να κρίνει το σχέδιο των κρατικών ενισχύσεων εντός προθεσμίας δύο μηνών, αν δεν ενεργήσει σε αυτό το διάστημα σχετικά, το Κράτος μπορεί να προχωρήσει, αφού ενημερώσει την Επιτροπή και από εκείνη τη στιγμή η ενίσχυση θα αντιμετωπίζεται ως υφιστάμενη ενίσχυση και θα εξετάζεται με βάση τις προαναφερθείσες παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 108.

Εξαιρετικής σημασίας για την ελληνική οικονομία αποτελεί η πιο πρόσφατη έγκριση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των σχεδίων της ελληνικής κυβέρνησης αναφορικά με τη στήριξη της μείωσης των μη εξυπηρετούμενων δανείων των ελληνικών τραπεζών, καθώς έκρινε ότι δεν εμπίπτουν στην κατηγορία των κρατικών ενισχύσεων.

Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε με την από 10.10.2019 C (2019) 7309 απόφασή της το προτεινόμενο σχέδιο νόμου με τίτλο «Πρόγραμμα παροχής εγγύησης σε τιτλοποιήσεις πιστωτικών ιδρυμάτων» του Υπουργείου Οικονομικών. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση το συγκεκριμένο σχέδιο νόμου υιοθετείται το πρόγραμμα παροχής εγγύησης του Ελληνικού Δημοσίου «ΗΡΑΚΛΗΣ» σε τιτλοποιήσεις μη εξυπηρετούμενων δανείων των ελληνικών τραπεζών. Σύμφωνα με την ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το εν λόγω σχέδιο δεν αποτελεί κρατική ενίσχυση, αφού όταν ένα Κράτος παρεμβαίνει, δρα ως ιδιώτης επενδυτής και αμείβεται σύμφωνα με τους όρους της αγοράς για τον κίνδυνο που αναλαμβάνει, ενεργεί όπως ένας ιδιώτης και συνεπώς οι παρεμβάσεις αυτές δε συνιστούν κρατική ενίσχυση. Στόχος είναι η ενίσχυση των επενδύσεων και η στήριξη των τραπεζών στην προσπάθεια μείωσης του ύψους των μη εξυπηρετούμενων δανείων στους ισολογισμούς τους (Καθημερινή 2019).

Η βασική διαφορά των οικονομικών διατάξεων του ελληνικού Συντάγματος με τις αντίστοιχες του κοινοτικού δικαίου είναι ότι αυτές της Ευρωπαϊκής Ένωσης δε διαθέτουν τόσο τον έντονο κοινωνικό χαρακτήρα της οικονομίας, αλλά περισσότερο τη φιλελεύθερη αρχή. Δεν παρατηρείται δηλαδή ουσιωδώς αυτή η εξισορρόπηση μεταξύ φιλελευθερισμού και κοινωνικού Κράτους, αλλά σχεδόν σαφώς προτάσσεται η φιλελεύθερη οικονομία ως η μοναδική λύση για την καλύτερη κατανομή των πόρων και την επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας. Ωστόσο, ούτε «νεοφιλελεύθερη» μπορεί να θεωρηθεί η κοινοτική έννομη τάξη, αφού επιτρέπει την κρατική παρέμβαση στην ελεύθερη οικονομία της αγοράς για λόγους δημοσίου συμφέροντος, όπως προκύπτει από τη θέσπιση δικαιώματος εθνικοποίησης ιδιωτικών επιχειρήσεων, αρκεί να μη θίγεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός.

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν τα κράτη μέλη δύνανται να υιοθετήσουν ένα πιο κρατικού χαρακτήρα οικονομικό σύστημα, καθ' όλα κρατικής οικονομίας, διαρρηγνύοντας την κοινή και ενιαία δράση της οικονομικής πολιτικής της Ένωσης, αλλά και την υπεροχή δικαίου της Ένωσης έναντι των εσωτερικού δικαίου. Η Ένωση συνιστά έννομη τάξη και όχι απλή δέσμη κανόνων. Χωρίς να ορίζεται ρητά και να αποκλείεται οτιδήποτε άλλο φαίνεται να προτάσσει την ελεύθερη αγορά και τον ελεύθερο

ανταγωνισμό, με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία και ανάπτυξη της οικονομίας. Συνεπώς, φαίνεται να είναι επιτρεπτά τα συστήματα της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, καθώς και οι μικτές οικονομίες, με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό κρατικού παρεμβατισμού. Ένα σύστημα απόλυτης κρατικής οικονομίας, όπου το κράτος-μέλος διαθέτει τα μέσα παραγωγής και αναπτύσσει όλη την οικονομική δράση, όπως επίσης και η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, θα ερχόταν σε αντίθεση με θεμελιώδεις αρχές της έννομης τάξης της Ένωσης. Αντίστοιχα, τα εθνικά Συντάγματα, όπως το ελληνικό, που αφήνουν ένα ευρύ φάσμα οικονομικών επιλογών, προβλέποντας την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, είναι σύνομα με τις αρχές της Ένωσης. Μήπως μετά τη συμμετοχή στην Ε.Ε. δεν είναι τόσο ανοικτό το οικονομικό μας σύστημα; Μήπως έχουμε πλέον πιο δεσμευμένες επιλογές; Μετά την κρίση, το επιχείρημα που επικρατεί είναι ότι ενόσω είμαστε μέλη ισχύει αυτός ο ερμηνευτικός επικαθορισμός. Δεν είναι οριστικός ώστε να μιλάμε για αναθεώρηση πάγια του δικού μας οικονομικού συντάγματος. Το Σύνταγμα έχει μία φιλελεύθερη ανάγνωση της οικονομικής ελευθερίας, η οποία υιοθετείται και από το κοινοτικό δίκαιο. Σε κάθε περίπτωση τα κράτη που έχουν προσχωρήσει στην Ένωση, υποχρεούνται κατά την άσκηση δημοσίων πολιτικών να σέβονται τον ανταγωνισμό και την ακώλυτη άσκηση των θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών, επιδιώκοντας σκοπούς γενικού συμφέροντος μέσω της ελεύθερης αγοράς, ακόμα κι αν αυτό δεν ορίζεται ρητά στα εθνικά Συντάγματα.

Το Σύνταγμα ωστόσο δεν μπορεί να αποτελεί μια άκαμπτη δέσμη κανόνων δικαίου, με άκαμπτη προσήλωση στο νόημα που δόθηκε από τον συντακτικό νομοθέτη κατά την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της εποχής του, αλλά θα πρέπει να εμφανίζει νοηματική και ερμηνευτική ευελιξία, ώστε να προσαρμόζεται στις νέες και υπό διαμόρφωση κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Μια από αυτές τις νέες τάξεις πραγμάτων είναι και η Ευρωπαϊκή Ένωση η οποία συμβάλλει στις συνθήκες μιας παγκόσμιας οικονομίας στην οποία τα εθνικά Συντάγματα μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο μέσω της εναρμόνισης και της σύμπραξης σε ενωσιακό επίπεδο (Μαυρίδης 2019).

ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ Η.Π.Α. ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Στις 4 Ιουλίου 1776, το Κογκρέσο των Ηνωμένων Πολιτειών ενέκρινε τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Βασικός της συντάκτης ήταν ο Τόμας Τζέφερσον. Το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής γράφτηκε το καλοκαίρι του 1787 στη Φιλαδέλφεια, 11 χρόνια μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και αποτελεί τον θεμελιώδη νόμο του ομοσπονδιακού συστήματος διακυβέρνησης των Η.Π.Α., καθώς και ένα ιστορικό ντοκουμέντο για τον Δυτικό κόσμο. Είναι το παλιότερο γραπτό Σύνταγμα ενός έθνους το οποίο ισχύει ακόμη και καθορίζει τα βασικά όργανα διακυβέρνησης, τις δικαιοδοσίες τους και τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών (στο παράρτημα *Bill of Rights*).

Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Πολίτη προασπίζει την ελευθερία του λόγου, την ελευθερία στη θρησκεία, το δικαίωμα κατοχής όπλων και οπλοφορίας, την ελευθερία στις συγκεντρώσεις, και την ελευθερία στην υποβολή αιτήματος. Επίσης, απαγορεύει την αδικαιολόγητη έρευνα και σύλληψη, τις σκληρές και ασυνήθιστες τιμωρίες και την αυτοενοχοποίηση κατόπιν πίεσης. Μεταξύ άλλων, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Πολίτη παρέχει νομική προστασία από την αυθαίρετη νομοθεσία του Κογκρέσου σχετικά με την εγκαθίδρυση μιας θρησκείας και απαγορεύει στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση να στερήσει από κάποιο άτομο τη ζωή, την ελευθερία ή την περιουσία του, χωρίς να ακολουθηθεί η κανονική νομική διαδικασία.

Στα άρθρα του Συντάγματος και στις τροπολογίες δε γίνεται μνεία στο οικονομικό σύστημα των Η.Π.Α. και γενικά στη ρύθμιση της οικονομικής ζωής των πολιτειών. Συγκεκριμένα, δεν υπάρχουν ρητές αναφορές για το ρόλο του Κράτους στην οικονομική ζωή, αλλά ούτε και αντίστοιχη πρόβλεψη για τους ιδιώτες και την κατοχύρωση της οικονομικής ελευθερίας ως ατομικό δικαίωμα. Μόνο στο άρθρο 25 τροπολογία 16 σχετικά με τη φορολογία εισοδήματος προβλέπεται ότι «Το Κογκρέσο θα έχει το εξουσία να επιβάλει και να συλλέγει φόρους στα εισοδήματα, από οποιαδήποτε πηγή και αν προέρχονται, χωρίς ποσόστωση ανάμεσα στις διάφορες Πολιτείες και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε απογραφή ή καταμέτρηση πληθυσμού». Το άρθρο αυτό

τοποθετεί μια θεμελιώδη αρχή του κοινωνικού Κράτους, σύμφωνα με την οποία το Κράτος παρεμβαίνει στη λειτουργία της οικονομίας και της κοινωνίας, αμβλύνοντας τις ανισότητες, αναδιανέμοντας το εθνικό εισόδημα με σκοπό την κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτό επιτυγχάνεται και μέσω της φορολογίας εισοδήματος.

Εκτός αυτού όμως, δεν υπάρχουν αναφορές στο συνταγματικό κείμενο και στις τροποποιήσεις αυτού, αναφορικά με τη δράση των ιδιωτών ούτε και του Κράτους ως προς την παραγωγή και την πρωτοβουλία οικονομικής δραστηριότητας.

Η 4^η τροπολογία του Συντάγματος (1791) προβλέπει ότι «Η κυβέρνηση δεν μπορεί να εισβάλει σε ιδιωτική ιδιοκτησία αν δεν κατέχει επίσημο ένταλμα που μπορεί να αποκτήσει μέσω άδειας με συγκεκριμένη διαδικασία αν έχει υποψίες ότι κάποιο άτομο έχει διαπράξει έγκλημα».

Η 5^η τροπολογία του 1791 του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών, αναγνώρισε το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας *«Κανένας άνθρωπος δεν θα κατηγορηθεί για έγκλημα αφαίρεσης ζωής ή άλλο σοβαρό έγκλημα εάν δεν του απαγγελθούν κατηγορίες από Σώμα Ενόρκων, εκτός από περιπτώσεις που προκύπτουν κατά την υπηρεσία σε στρατό ξηράς ή στο ναυτικό ή στην πολιτοφυλακή, σε καιρό πολέμου ή δημόσιου κινδύνου, ούτε θα απαγγελθούν κατηγορίες σε κανέναν για το ίδιο έγκλημα δύο φορές, ούτε θα υποχρεωθεί κανένας να καταθέσει εναντίον του εαυτού του σε υπόθεση για κακούργημα, ούτε θα αφαιρεθεί σε κανένα η ζωή, η ελευθερία ή η περιουσία χωρίς αρμόζουσα δικαστική διαδικασία, ούτε θα αφαιρεθεί περιουσία για δημόσια χρήση χωρίς δίκαιη αποζημίωση»*.

Το συγκεκριμένο άρθρο με τίτλο «Δίκη και Τιμωρία» προβλέπει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, ως αναφαίρετο και αναπαλλοτρίωτο, αφού τοποθετείται μαζί με την ελευθερία, αξιολογώντας την περιουσία ως ένα κομμάτι ελευθερίας. Παρ' όλα αυτά τίθεται σοβαρός περιορισμός αφού προβλέπεται η αφαίρεση της περιουσίας για δημόσια χρήση με δίκαιη αποζημίωση, δηλαδή για λόγους δημόσιας ωφέλειας δύναται το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας να περιοριστεί για χάρη του γενικού καλού.

Ωστόσο, το δημόσιο, γενικό συμφέρον και το κοινωνικό κράτος δικαίου δεν προβλέπονται σε κανέναν άρθρο ρητά, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στο ελληνικό Σύνταγμα, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο θεμελιώδης νόμος δεν αξιολογεί τόσο σημαντικά αυτές τις έννοιες-αξίες, εφόσον δεν τις μνημονεύει ρητά.

Εν γένει, το Σύνταγμα των Η.Π.Α. με τις τροπολογίες του δεν είναι ούτε αναλυτικό, ούτε εκτενές σε προβλέψεις που αφορούν οικονομικά ζητήματα. Αποτελεί βέβαια το παλαιότερο γραπτό Σύνταγμα, για αυτό το λόγο και δεν ομοιάζει με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά Συντάγματα, όπως το ελληνικό και το γερμανικό, σε ζητήματα γραμματικής διατύπωσης και μορφής. Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι Η.Π.Α αποτελούν ένα εξαιρετικό παράδειγμα χάραξης οικονομικών πολιτικών και ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων που αξίζει να διερευνηθεί, ακόμα κι αν δεν υπάρχουν οι αντίστοιχες συνταγματικές προβλέψεις.

Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΣΙΚΑΓΟ

Οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής έχουν συνδεθεί με την οικονομική ανάλυση του δικαίου που αναφέρθηκε και παραπάνω δηλαδή είτε με την αξιοποίηση οικονομικών εργαλείων και θεωριών για την καλύτερη ερμηνεία και την πιο αποτελεσματική προσέγγιση του δικαίου. Αρχικά, και συγκεκριμένα την περίοδο του μεσοπολέμου στις Η.Π.Α., από το 1930 εκκινείται μια περίοδος ανασυγκρότησης μετά την οικονομική καταστροφή του 1929. Η οικονομική αυτή καταστροφή οδήγησε στην κατάρρευση του *laisser faire laissez- passer* και στη δημιουργία της ανάγκης μηχανισμών κρατικής ρύθμισης και παρέμβασης. Να σημειωθεί ότι οι συγκεκριμένες φράσεις αποτυπώνουν ιστορικά τις οικονομικές αντιλήψεις των φυσιοκρατών, οι οποίοι αντιτίθεντο στην κρατική παρέμβαση στην οικονομία και αντ' αυτού διατύπωναν τη θέση ότι μόνο τα φυσικά δικαιώματα μπορούν να οδηγήσουν στην καλύτερη δυνατή λειτουργία της οικονομίας.

Ο κυβερνήτης Roosevelt θεωρώντας ότι η ελεύθερη αγορά οδήγησε στην κρίση, ακολούθησε το πρόγραμμα του New Deal, με απώτερο σκοπό την κοινωνική συνοχή και ευημερία. Το New Deal αποτελούσε ένα πλέγμα οικονομικών μέτρων που θεσπίστηκαν μεταξύ 1933 και 1938 μέσω προεδρικών διαταγμάτων κατά τη διάρκεια της προεδρίας του Roosevelt, ως τρόπος αντιμετώπισης της ύφεσης του 1929 και περιελάμβανε την ανάκαμψη της γεωργικής παραγωγής, την ανασυγκρότηση της βιομηχανικής παραγωγής με θεμέλιο την κατοχύρωση κατώτατων μισθών, ιδίως για τις πιο αδύναμες και ασθενείς κατηγορίες εργαζομένων, την προστασία του συνδικαλισμού και των συλλογικών διαπραγματεύσεων, την καθιέρωση αξιοπρεπών εργασιακών συνθηκών, την ανακούφιση των οικονομικά ασθενέστερων και των ανέργων και γενικότερα την ανάκαμψη της οικονομίας για την αναμόρφωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος της χώρας (Γεραπετρίτης 2011: 460-472).

Εν συνεχεία και σε εμφανή αντίθεση με όσα αναλύθηκαν για τη Γερμανία, οι Η.Π.Α. δεν καταστράφηκαν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ώστε να αναζητήσουν λύσεις στην κρατική παρέμβαση στην οικονομία, αλλά συνέδεσαν την οικονομικοκοινωνική

ευημερία τους με την ιδιωτική οικονομία και όσα οφέλη πηγάζουν από την ελεύθερη αγορά, εγκαταλείποντας ως εκ τούτου και τον παρεμβατισμό του New Deal. Σταδιακά μάλιστα εστιάζουν στις αποτυχίες και τις αστοχίες του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία. Τα βασικά ρεύματα της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου που εκφράζονται από τον Gary Becker και τον Richard Posner επικεντρώνονται στην ορθολογική επιλογή για τη λήψη αποφάσεων που επιτυγχάνουν την αποτελεσματικότητα και την οικονομική αποδοτικότητα και οδηγούν τελικά στην κοινωνική ευημερία. Για τη σχολή του Σικάγο ο κρατικός παρεμβατισμός σε καμία περίπτωση δεν μιμείται την αγορά, γιατί εξ αρχής απονέμει δικαιώματα με όχι πάντα αποτελεσματικά κριτήρια και άρα όχι οικονομικά αποδοτικά. Η δημόσια παρέμβαση βέβαια δεν απορρίπτεται εξαιτίας των αδυναμιών της ιδιωτικής δράσης και των αποτυχιών της αγοράς, τα οποία μπορούν να αντιμετωπιστούν με την κρατική παρέμβαση χάρη στα εργαλεία και την ισχύ της δημόσιας εξουσίας.

Ο διεπιστημονικός αυτός κλάδος της Οικονομικής Ανάλυσης του Δικαίου, που γεννήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 προτείνει στο πλαίσιο των «αποτυχιών της αγοράς» και των «ατελειών του ανταγωνισμού» ένα επαναπροσδιορισμό και μια κριτική αντιμετώπιση των κανόνων δικαίου με σκοπό τη μέγιστη οικονομική τους αποτελεσματικότητα. Η εμπειρική οικονομική ανάλυση όπως εφαρμόστηκε στις Η.Π.Α. από τη δεύτερη σχολή του Σικάγο μετά το 1950 υποστήριξε ότι η παρέμβαση του Κράτους στην οικονομία γίνεται με τρόπο αγοραφοβικό βλάπτοντας, παρά ωφελώντας, αφού τα δημόσια όργανα που παρεμβαίνουν στην οικονομία δεν είναι επαρκώς επιστημονικά καταρτισμένα πάνω στα αντίστοιχα πεδία δράσης και ταυτόχρονα βρίσκονται σε περιβάλλον ελλειμματικής πληροφόρησης (Δελλής 2009).

Οι κλασικοί οικονομολόγοι θεωρούν βαρύνουσα τη σημασία του κράτους δικαίου αναφορικά με την επίτευξη της οικονομικής ευημερίας. Σε αυτό το πλαίσιο αναγνωρίζουν τα επιμέρους οικονομικά ατομικά δικαιώματα με τους περιορισμούς όμως που θέτει το θεσμικό νομικό πλαίσιο, ώστε να επιτυγχάνεται και η κοινωνική ευημερία. Ο Άγγλος οικονομολόγος Ronald H. Coase κατόρθωσε να αντιληφθεί αυτό το νομικό πλαίσιο όχι με την έννοια του περιορισμού, αλλά ως τρόπο αντιμετώπισης των αποτυχιών της αγοράς (Χατζής 2012: 2).

Ο Coase στην πρώτη περιγραφική του παρατήρηση υποστήριξε, ότι το δίκαιο δεν μπορεί να επηρεάσει την κατανομή των δικαιωμάτων, αφού η αγορά είναι ισχυρότερη από το δίκαιο και τελικά το δικαίωμα θα καταλήξει σε εκείνον που το αξιολογεί περισσότερο. Αξιολογώ σημαίνει στα οικονομικά, θέλω και μπορώ. Το δίκαιο όμως δεν είναι αμέτοχο, αλλά έρχεται να επηρεάσει τη διανομή του πλούτου. Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρεί και ισχυρά εμπόδια ή αλλιώς τα λεγόμενα «συναλλακτικά έξοδα», που μπορεί να εμποδίσουν την επίτευξη της συμφωνίας. Άρα το δικαίωμα θα μετακινηθεί τελικά σε αυτόν που το αξιολογεί περισσότερο με την προϋπόθεση το κόστος συναλλαγής να μην υπερβαίνει το πλεόνασμα και άρα τα μέρη να μπορούν να διαπραγματευθούν και να καταλήξουν σε μια αμοιβαίως επωφελή συμφωνία (Χατζής 2012: 8). Για αυτό το λόγο, κρίνεται ότι η μόνη αποτελεσματική και επιτυχής παρέμβαση του Κράτους στην οικονομία συνίσταται στη μείωση όσο το δυνατόν περισσότερο των συναλλακτικών εξόδων.

Το 1971 εμφανίζεται από τον George Stigler μια καινοτόμος τοποθέτηση σχετικά με την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, σύμφωνα με την οποία ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία δε συμβαίνει εξαιτίας των αποτυχιών της αγοράς με σκοπό τη επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας, όπως υποστηριζόταν παγιωμένα έως τότε. Χρησιμοποιώντας τη θεωρία της ρύθμισης και της ανάλυσης κόστους οφέλους, προσπάθησε να εξηγήσει ποια είναι τα οφέλη και ποιο το κόστος της ρύθμισης και πώς τελικά θα κατανεμηθούν οι πόροι αποτελεσματικά. Όπως αναλύθηκε και παραπάνω η κρατική παρέμβαση δικαιολογείται από λόγους δημοσίου συμφέροντος. Το δημόσιο συμφέρον συνδέεται τόσο με την κοινωνική ευημερία όσο και με την δημοκρατική αρχή, αφού μόνο εκεί έχει νόημα η εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πλειοψηφίας. Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρούνται αρκετές αποτυχίες και παθογένειες της κρατικής παρέμβασης, στο πλαίσιο δηλαδή της εξυπηρέτησης του γενικού συμφέροντος. Ωστόσο, εξαιτίας των αποτυχιών της αγοράς που αδιαφιλονίκητα υπάρχουν, καθώς η αγορά δε λειτουργεί υπό ιδανικές συνθήκες (Δελλής 2009: 3), το Κράτος είναι το μόνο που μπορεί να διαδραματίσει έναν εγγυητικό ρόλο προάσπισης και του δημοσίου συμφέροντος, αλλά και θεραπείας της αναποτελεσματικής λειτουργίας της αγοράς. Έτσι, η οικονομική ανάλυση του δικαίου αναγνωρίζει την αξία της

εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος και την ανάγκη για κοινωνική ευημερία, η οποία επιδιώκεται μέσα από τον κρατικό παρεμβατισμό, ο οποίος δεν απορρίπτεται, αλλά χωρίς να αποκλείει και το θεσμό της αγοράς, προτάσσει ένα μετριοπαθές σύστημα «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς» με στόχο την *ευημερία με κοινωνικό πρόσωπο* (Δελλής 2009: 13).

Ο Richard Posner στο άρθρο του το 1987 με τίτλο «Το Σύνταγμα ως ένα οικονομικό κείμενο» θέτει το ερώτημα κατά πόσο υπάρχει σχέση ανάμεσα στο Σύνταγμα όπως έχει γραφτεί και ερμηνευθεί και στην οικονομική δύναμη των Η.Π.Α. Αρχικά επισημαίνει ότι οι όροι «Σύνταγμα» και «Συνταγματισμός» έχουν περισσότερα του ενός νοήματα και επομένως πρόκειται για πιο σύνθετες νομικές έννοιες που εκφεύγουν ενός απλού και σίγουρα ελλιπούς ορισμού. Πιο συγκεκριμένα μπορεί να αναφέρεται στις αρχές περιορισμένης διακυβέρνησης, σε ουσιώδεις κανόνες διακυβέρνησης, σε πιο θεμελιώδεις κανόνες δικαίου και σε κανόνες δικαίου που δεν αναθεωρούνται με τη συνήθη νομοθετική διαδικασία. Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρεί να εντοπίσει τις μακροοικονομικές επιπτώσεις στο Σύνταγμα και αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αν θα μπορούσαν οι Η.Π.Α. να είναι περισσότερο, λιγότερο ή εξίσου πλούσιο Κράτος αν δεν είχαν γραπτό Σύνταγμα. Οι λόγοι για τους οποίους κάποια κράτη είναι πλουσιότερα από άλλα είναι πολυπαραγοντικοί και οφείλονται στις μακρόχρονες εθνικές διαφορές τους αναφορικά με τους δείκτες της οικονομικής τους δύναμης. Σε ένα στάδιο μετά από αυτήν τη σκέψη βρίσκεται το ερώτημα σχετικά με τα αίτια και την προέλευση αυτών των διαφορών. Αυτό υποστηρίζει ο Posner ότι οφείλεται στους αποθεματικούς δείκτες, στους δείκτες επενδύσεων, στην δεκτικότητα ή μη στις τεχνολογικές αλλαγές, στις αλλαγές στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού λόγω εσωτερικής ή εξωτερικής μετανάστευσης. Και σε αυτήν την περίπτωση το ερώτημα είναι γιατί κάποια έθνη είναι πιο δεκτικά στα παραπάνω πεδία από άλλα. Σε αυτό το σημείο ο ρόλος των νομικών θεσμών καθίσταται δυσδιάκριτος. Το σίγουρο είναι πως η οικονομική ανάπτυξη κάθε Κράτους επιβοηθάται αν η εκάστοτε κυβέρνηση προστατεύει το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και διασφαλίζει τα συμβατικά δικαιώματα, μέσω ενός συστήματος ανεξάρτητης δικαστικής εξουσίας που ενισχύει και θωρακίζει τα παραπάνω δικαιώματα. Άρα η αποτελεσματική προστασία των βασικών οικονομικών δικαιωμάτων προάγει την οικονομική ανάπτυξη. Το Σύνταγμα αποτελεί εγγύηση της

ελάχιστης κυριαρχίας του Κράτους και αυξάνει τις πιθανότητες οι κυβερνητικές υπηρεσίες συμπεριλαμβανομένου των παραπάνω (ανεξαρτησία των δικαστηρίων, προστασία δικαιωμάτων ιδιοκτησία, προστασία των συμβάσεων) να παρασχεθούν πιο αποτελεσματικά. Ο Posner θεωρεί ότι η πιο σημαντική συνεισφορά του αμερικανικού συνταγματισμού στην οικονομική ανάπτυξη είναι το ομοσπονδιακό σύστημα. Οι Η.Π.Α. είναι σύγχρονο παράδειγμα ομοσπονδιακού Κράτους. Οι Η.Π.Α. είναι τόσο μεγάλο, σύνθετο και ετερογενές Κράτος όπου καθίσταται σχεδόν αδύνατη η παροχή αποτελεσματικών κυβερνητικών υπηρεσιών σε μια ομοιόμορφη, κεντρικά οργανωμένη εθνική βάση. Να σημειωθεί ότι το ομοσπονδιακό Κράτος αποτελείται από περισσότερα ομόσπονδα κράτη, που έχουν ενωθεί σε αυτό. Έχει τη δική του εξουσία και τα δικά του όργανα, τα οποία είναι υπέρτερα από αυτά των ομόσπονδων κρατών. Το δίκαιο του ομοσπονδιακού Κράτους υπερισχύει του δικαίου των ομόσπονδων κρατών.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Το δίκαιο και η οικονομική επιστήμη βρίσκονται σε μια δημιουργική σχέση αλληλεπίδρασης τόσο ως προς την ορθή θέαση και ερμηνεία των κανόνων δικαίου όσο και ως προς τον αντίκτυπο του δικαίου στην οικονομική ανάπτυξη και ευημερία σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Το Σύνταγμα ως ο υπέρτατος καταστατικός νόμος κάθε Κράτους πρέπει να ενσαρκώνει την οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα και να βρίσκεται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση με τις αντίστοιχες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες κάθε εποχής. Η μεμονωμένη και μονομερής προσήλωση στους κανόνες δικαίου δεν δύναται να ωφελήσει και να συμβάλει στην διευκόλυνση των κοινωνικών σχέσεων και της ευρύτερης κοινωνικής ευημερίας. Η αποσύνδεση της νομικής επιστήμης από την κοινωνία και από την οικονομική επιστήμη μπορεί να αποβεί καταστροφική και αναποτελεσματική αναφορικά με το βασικό στόχο των επιστημών που είναι η ρύθμιση και η διευκόλυνση της κοινωνικής συμβίωσης και η επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας. Οι νομικοί συνηθίζουν να τείνουν προς τον πατερναλισμό και τον φορμαλισμό, τοποθετώντας το δίκαιο πιο πάνω από άλλους κλάδους επιστημών και πιο πάνω από την πραγματικότητα, προβάλλοντας ηθικές και κοινωνικές αξίες που τις θεωρούν κορωνίδα του δικαίου, αγνοώντας την επαφή τους με την πραγματικότητα (Δελλής 2009: 1). Για αυτό το λόγο είναι σωτήρια η διεπιστημονική προσέγγιση του δικαίου και η συνδυαστική του μελέτη με την οικονομική επιστήμη, ώστε να μην αποβαίνει η αντιμετώπιση του δικαίου στείρα, μονοδιάστατη και εκτός πραγματικότητας.

Αναφορικά με τη σχέση ανάμεσα στο κάθε Σύνταγμα και την οικονομία του αντίστοιχου Κράτους ανακύπτει το ερώτημα κατά πόσο το συνταγματικό κείμενο πρέπει να προβλέπει το οικονομικό σύστημα του Κράτους και να ρυθμίζει ποικίλα οικονομικά ζητήματα ζωτικής σημασίας για τη ζωή και τη δράση του ατόμου και για την εξέλιξη των κοινωνιών και των επιμέρους κοινωνικών ομάδων.

Παραπάνω μελετήθηκαν τα Συντάγματα της Ελλάδας, της Γερμανίας, το οιοονεί Σύνταγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Σύνταγμα των Η.Π.Α. σχετικά με τις

οικονομικές προβλέψεις τους. Τα παραπάνω είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικά, καθώς εκτός από το ελληνικό Σύνταγμα που μας αφορά για προφανείς λόγους, η Γερμανία και οι Η.Π.Α. έχουν από τις πιο ισχυρές οικονομίες σε παγκόσμιο επίπεδο και η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μια «ιδιαίτερη αυτόνομη έννομη τάξη διεθνούς δικαίου» στην οποία έχουν εισέλθει και η Ελλάδα και η Γερμανία και άρα αποτελούν υποκείμενα της ως κράτη μέλη.

Τα Συντάγματα δύνανται να είναι πιο αναλυτικά ή λιγότερο αναλυτικά, πιο εκτενή ή λιγότερο εκτενή. Αυτό ισχύει για όλο το φάσμα των ρυθμίσεών τους, αλλά ακόμα περισσότερο για τα οικονομικά ζητήματα που μελετάμε στην παρούσα εργασία. Το συνταγματικό κείμενο μπορεί να είναι λεπτομερές και να ορίζει αρχικά ένα συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα, χωρίς να αφήνει περιθώριο στην εκάστοτε κυβερνητική αρχή να χαράξει τη δική της πολιτική. Από την άλλη πλευρά, μπορεί να είναι «ανοικτό» και να δίνει γενικές κατευθυντήριες γραμμές εντός των οποίων, μπορεί να δράσει πιο ελεύθερα η εκτελεστική και νομοθετική εξουσία, σχεδιάζοντας την δική της ξεχωριστή πολιτική στον τομέα της οικονομίας. Από αυτό εξάγεται και το συμπέρασμα ότι όσο πιο εκτενές και αναλυτικό είναι ένα Σύνταγμα τόσο και πιο δεσμευτικό είναι ως προς την εφαρμογή του, καθώς δεν αφήνει ζητήματα στη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη αρχικά και ύστερα της κάθε κυβερνητικής αρχής, ενώ αντίθετα τα πιο «λακωνικά» συνταγματικά κείμενα αφήνουν μεγαλύτερο περιθώριο και εύρος ενεργειών και επιλογών.

Πιο πρόσφορο, ωστόσο, φαίνεται να είναι η κατοχύρωση δικαιωμάτων και η χάραξη πολιτικών να δίνονται με μεγαλύτερη λακωνικότητα, ώστε να δίνεται η δυνατότητα προσαρμογής στο χρόνο και στις εξελίξεις, ενώ η ρύθμιση διαδικασιών να είναι όσο το δυνατόν πιο λεπτομερές, ώστε να μειώνεται ο κίνδυνος κατάχρησης και αυθαιρεσίας. Ως προς την κατοχύρωση δικαιωμάτων και τη χάραξη πολιτικών, που είναι αυτό που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, κρίνεται πιο αποτελεσματική και συνετή η περιεκτική συνταγματική πρόβλεψη, καθώς η οικονομία είναι μια συνθήκη ρευστή, όπως επίσης και το κοινωνικό σύνολο είναι ένας ζωντανός οργανισμός, που αλλάζει και διαμορφώνεται διαφορετικά μέσα στο χρόνο. Επομένως, εφόσον δε συνίσταται η διαρκής αναθεώρηση του Συντάγματος κρίνεται σκόπιμο το συνταγματικό κείμενο

να είναι πιο περιεκτικό και άρα πιο ευέλικτο, ώστε μπορεί να προσαρμοστεί στις εκάστοτε συνθήκες και ανάγκες και να είναι αποτελεσματικό και ωφέλιμο στη ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης.

Τα οικονομικά συστήματα, ο τρόπος δηλαδή οργάνωσης και διάρθρωσης της οικονομικής ζωής ενός Κράτους, εξαρτώνται κυρίως από το σε ποιον ανήκουν τα μέσα παραγωγής, ποιος σχεδιάζει και οργανώνει την οικονομία, σε ποιον ανήκει η οικονομική πρωτοβουλία, σε ποιον ανήκει η ιδιοκτησία, στα άτομα ή στο Κράτος. Κι έτσι διακρίνονται τα τρία βασικά οικονομικά συστήματα, της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, της κρατικά σχεδιαζόμενης οικονομίας, και της μικτής οικονομίας με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό παρέμβασης του Κράτους στην αγορά.

Το ελληνικό Σύνταγμα χαρακτηρίζεται ως «ανοικτό» και όχι ως ουδέτερο. Δεν υπάρχει κάποια διάταξη που να ορίζει ρητά ένα από τα παραπάνω οικονομικά συστήματα. Περιλαμβάνει όμως άλλες οικονομικές προβλέψεις που μας βοηθούν να το χαρακτηρίσουμε ως ένα «ανοικτό και πλουραλιστικό οικονομικό Σύνταγμα». Αρχικά, κατοχυρώνει την ιδιωτική πρωτοβουλία στην οικονομία και την ελευθερία δράσης του ατόμου ως οικονομικό ον και μέλος του κοινωνικού συνόλου με το άρθρο 5§1 του Συντάγματος. Στο άρθρο 5§1 θεσπίζεται η οικονομική ελευθερία του ατόμου ως έκφανση και προέκταση της προσωπικότητας του ατόμου και κατά συνέπεια της ελεύθερης ανάπτυξής της. Το άτομο έχει δικαίωμα να μετέχει ή όχι στην οικονομική ζωή της χώρας με τον τριπλό περιορισμό της μη προσβολής των δικαιωμάτων των άλλων, του Συντάγματος και των χρηστών ηθών. Δηλαδή το ίδιο το Σύνταγμα θέτει και τους περιορισμούς την ίδια στιγμή της κατοχύρωσης του δικαιώματος της οικονομικής ελευθερίας του ατόμου καθιστώντας το ως ένα μη απόλυτο δικαίωμα. Σε κάθε περίπτωση προβλέπει όμως το άτομο ως υποκείμενο και φορέα της οικονομικής δραστηριότητας.

Αντίστοιχα, θεωρείται ότι και με την παράγραφο 5§3 κατοχυρώνεται η οικονομική ελευθερία μέσω της κατοχύρωσης της προσωπικής ελευθερίας. Η συγκεκριμένη παράγραφος, ωστόσο, συμπληρώνεται από την απαγόρευση καταδίωξης, σύλληψης, φυλάκισης εκτός από τις περιπτώσεις που ορίζει ο νόμος. Επομένως, φαίνεται να

συνάγεται με μεγαλύτερη σαφήνεια το δικαίωμα της οικονομικής ελευθερίας από την πρώτη παράγραφο ως συστατικό στοιχείο της προσωπικότητας του ατόμου. Ακόμα μια συνταγματική πρόβλεψη καθοριστικής σημασίας για την οικονομική δράση του ατόμου και αυτό είναι η κατοχύρωση της ατομικής ιδιοκτησίας στο άρθρο 17§1. Το συγκεκριμένο άρθρο θεσπίζει την ιδιοκτησία ως ατομικό δικαίωμα, που τελεί υπό την προστασία του Κράτους, ενώ και σε αυτήν την περίπτωση τίθεται περιορισμός η άσκηση του δικαιώματος να μη γίνεται εις βάρος του γενικού συμφέροντος. Έτσι στις επόμενες παραγράφους προβλέπεται η αναγκαστική απαλλοτρίωση, σε περιπτώσεις που το γενικό συμφέρον τίθεται ως προτεραιότητα και ιεραρχείται πιο ψηλά έναντι του ατομικού. Εν συνεχεία στο άρθρο 106§1§2 προβλέπεται ο προγραμματισμός και συντονισμός της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας από το Κράτος για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την διαφύλαξη του γενικού συμφέροντος. Στη δεύτερη παράγραφο τίθεται στην πραγματικότητα ακόμα ένας περιορισμός στην ελευθερία του ατόμου που κατοχυρώνεται στο άρθρο 5§1, αφού ορίζεται ότι η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν μπορεί να αναπτύσσεται εις βάρος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή της εθνικής οικονομίας. Παράλληλα, προβλέπεται και η δυνατότητα εξαγοράς από το Κράτος ή αναγκαστικής συμμετοχής ιδιωτικών επιχειρήσεων.

Επομένως, είναι σαφές ότι δεν προβλέπεται ρητά οικονομικό σύστημα, ωστόσο αυτό που συνάγεται από τις οικονομικές συνταγματικές ρυθμίσεις είναι, ότι προβλέπεται ένα σύστημα μικτής οικονομίας, κατά το οποίο συνάγεται σαφής ελευθερία του ατόμου να αναλαμβάνει οικονομικές πρωτοβουλίες και να μετέχει στην οικονομική ζωή της χώρας, με το Κράτος να διαδραματίζει ένα ρόλο συντονιστή και προγραμματιστή και να έχει το δικαίωμα παρέμβασης στην αγορά και στην ατομική οικονομική δράση, αφού είναι εμφανής η σημασία του γενικού συμφέροντος και η οικονομική ανάπτυξη με απώτερο σκοπό σε κάθε περίπτωση τη γενική κοινωνική ευημερία. Ο νομοθέτης έχει ευρεία διακριτική ευχέρεια να επιλέξει ένα οικονομικό πρόγραμμα που όμως είναι και συμβατό με την οικονομία της αγοράς και στοχεύει στην επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας στο πλαίσιο του κοινωνικού Κράτους δικαίου. Μέσα στο φάσμα των επιλογών του νομοθέτη στο πλαίσιο του ανοικτού Συντάγματος και της μικτής οικονομίας, θα λέγαμε ότι τα τελευταία χρόνια κυριαρχεί μια πιο φιλελεύθερη

αντίληψη της οικονομίας, που προτάσσει την ιδιωτική πρωτοβουλία και δίνει στο Κράτος ένα ρυθμιστικό και εποπτικό ρόλο με γνώμονα βέβαια το δημόσιο συμφέρον.

Το γερμανικό Σύνταγμα, ο γερμανικός Καταστατικός Νόμος παρουσιάζεται στο μεγαλύτερο βαθμό κοινός με το ελληνικό Σύνταγμα. Κατοχυρώνει την ατομική οικονομική ελευθερία ως προέκταση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, με σχεδόν τους ίδιους περιορισμούς, δηλαδή αρκεί η άσκησή της να μην προσβάλλει τα δικαιώματα άλλων, τη συνταγματική τάξη και τον ηθικό νόμο. Με ανάλογο τρόπο κατοχυρώνεται και το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία η οποία είναι εγγυημένη από το Κράτος, αλλά δημιουργεί και υποχρεώσεις και η χρήση της πρέπει να εξυπηρετεί το γενικό συμφέρον, για αυτό και υπάρχει αντίστοιχη με την ελληνική ρύθμιση για την αναγκαστική απαλλοτρίωση, για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Είναι πρόδηλη και στο γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο η σημασία του δημοσίου συμφέροντος και οι περιορισμοί στην ατομική δράση για λόγους γενικής ωφέλειας. Στη γερμανική συνταγματική τάξη συναντάται για πρώτη φορά η έννοια του «ουδέτερου» οικονομικά Συντάγματος και της «κοινωνικά δεσμευμένης οικονομίας της αγοράς». Το ουδέτερο Σύνταγμα όπως και στην περίπτωση του ελληνικού κρίνεται περισσότερο ως μια μικτή οικονομία, όπου τα άτομα δύνανται να λαμβάνουν οικονομικές πρωτοβουλίες πάσης φύσεως, αλλά και το Κράτος κατέχει ενεργό ρόλο στην παρέμβαση και γενικά στην προστασία του γενικού συμφέροντος. Έτσι, το γερμανικό παράδειγμα εμπίπτει μάλλον περισσότερο στην κοινωνικά δεσμευμένη οικονομία της αγοράς, την τρίτη λύση ανάμεσα στον κρατικό σχεδιασμό και στο καπιταλιστικό σύστημα, όπου ο νομοθέτης έχει δυνατότητα χάραξης πολιτικής, στην οποία η ιδιωτική πρωτοβουλία επιτρέπεται, λειτουργεί ελεύθερα ο ανταγωνισμός στην αγορά και το Κράτος έχει τη θέση του ρυθμιστή παρεμβαίνοντας, όπου η αγορά παρουσιάζει ατέλειες.

Η ιδιαίτερη έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει μάλλον έναν πιο φιλελεύθερο οικονομικά χαρακτήρα συγκριτικά με τις συνταγματικές τάξεις της Ελλάδας και της Γερμανίας. Θεσμοθετεί την εσωτερική αγορά, η οποία στηρίζεται στην ελευθερία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, των προσώπων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων, με γνώμονα τον ελεύθερο ανταγωνισμό που δε νοθεύεται. Επίσης, προβλέπεται στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του ανθρώπου ότι καθένας μπορεί να είναι

κύριος αυτών που έχει νόμιμα αποκτήσει, να τα διατηρεί και να τα κληροδοτεί, με τον περιορισμό της δυνατότητας στέρησης αυτών για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Στη ΣΛΕΕ προβλέπεται ότι το καθεστώς ιδιοκτησίας είναι ένα ζήτημα που δεν εμπίπτει στις αρμοδιότητες καθορισμού της Ένωσης, αλλά αυτό καθορίζεται από τα κράτη μέλη. Επίσης, κατοχυρώνεται η επιχειρηματική ελευθερία, κεντρική συνιστώσα της ελεύθερης αγοράς και πυλώνας για τον ελεύθερο ανταγωνισμό, η οποία δύναται να περιοριστεί για λόγους που επιβάλλει το γενικό συμφέρον, τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας.

Ωστόσο, νομολογιακά παρατηρείται η τάση του ΔΕΕ να μην περιορίζει την επιχειρηματική ελευθερία, καθώς δεν κρίνονται ως επαρκείς οι προτεινόμενοι λόγοι δημοσίου συμφέροντος, ώστε να θίξουν την κατοχυρωμένη από την Ένωση επιχειρηματική ελευθερία, δικαιολογώντας τον περιορισμό της. Με αυτόν τον τρόπο δίνεται μια πιο φιλελεύθερη χροιά στην ήδη θεσμοθετημένη ελεύθερη οικονομία της αγοράς στην Ένωση και της πρόταξης του ελεύθερου ανταγωνισμού. Τέλος προς ενίσχυση του πιο φιλελεύθερου χαρακτήρα της οικονομίας της ένωσης στη ΣΛΕΕ προβλέπεται η απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων από τα κράτη μέλη με κάποιες εξαιρέσεις που κρίνονται και αξιολογούνται από την Επιτροπή, ώστε να μη νοθεύεται ο ανταγωνισμός μέσω της ευνοϊκής μεταχείρισης επιχειρήσεων ή τομέων παραγωγής από ένα Κράτος εις βάρος άλλων επιχειρήσεων. Από τις γραμματικές αναφορές στον ανταγωνισμό και τη γενικότερο πνεύμα των γραπτών πηγών του κοινοτικού δικαίου, προκύπτει ότι ο ελεύθερος και ανόθευτος ανταγωνισμός δεν είναι ένας μονοδιάστατος σκοπός για την Ένωση, αλλά το μέσο επίτευξης της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς που δύναται να αποβεί ωφέλιμη και λειτουργική για όλα τα υποκείμενα της Ένωσης, οδηγώντας τα στα στην οικονομική και κοινωνική ευημερία.

Οι Η.Π.Α. έχουν το παλαιότερο γραπτό Σύνταγμα και με τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις του αποτελεί ένα εξαιρετικά ρηξικέλευθο συνταγματικό κείμενο στον τομέα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ενώ ταυτόχρονα οι Η.Π.Α. διαθέτουν μία από τις ισχυρότερες οικονομίες παγκοσμίως. Ωστόσο, ούτε αυτό το Σύνταγμα προβλέπει ρητά ένα συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα. Κατοχυρώνει βέβαια το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, ως απαραβίαστο ατομικό δικαίωμα, το οποίο μπορεί να περιοριστεί

μόνο για λόγους δημοσίου συμφέροντος, εισάγοντας και σε αυτήν την περίπτωση την αρχή και τη σημασία του γενικού καλού. Επίσης, προβλέπει την επιβολή και συλλογή φόρων εισοδήματος από το Κογκρέσο με σκοπό την απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης, μέσω της κρατικής αυτής εξουσίας. Επομένως, από το ίδιο το Σύνταγμα δεν εξάγουμε αρκετά συμπεράσματα για τη ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας στις Η.Π.Α. είτε σε κρατικό είτε σε ατομικό επίπεδο. Εν γένει βέβαια, το κοινωνικό Κράτος δικαίου στις Η.Π.Α. είναι κάτι το οποίο δεν έχει πρωταρχικό ούτε καν σημαντικό ρόλο στο Σύνταγμα, σε αντίθεση με την ηπειρωτική συνταγματική τάξη, όπως επί παραδείγματι η ρητή αναφορά του ελληνικού Συντάγματος στο άρθρο 25§1, που θεμελιώνει το κοινωνικό Κράτος δικαίου υπό την εγγύηση του Κράτους.

Πέρα όμως από το συνταγματικό πλαίσιο, στις Η.Π.Α. γεννάται, διαμορφώνεται και ευδοκimei μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η οικονομική ανάλυση του δικαίου, με πιο γνωστό ρεύμα τη Σχολή του Σικάγο, που «παντρεύει» με έναν συναρπαστικό και καινοτόμο τρόπο τους δύο κόσμους της οικονομικής και της νομικής επιστήμης. Η συγκεκριμένη σχολή, όπως ίσως λανθασμένα διατυπώνεται, δεν απορρίπτει τον κρατικό παρεμβατισμό, έχει όμως σίγουρα έναν έντονο φιλελεύθερο χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, υιοθετεί το σύστημα της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς, καθώς αντιλαμβάνεται την αξία της κοινωνικής ευημερίας και του κοινωνικού γενικού συμφέροντος, αλλά θεωρεί ότι αυτό θα επιτευχθεί μέσα από την αγορά. Χαρακτηρίζεται δηλαδή από μια «αγορακεντρική» προσέγγιση, προτάσσοντας και ενθαρρύνοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία, με απαρχή την αντίληψη ότι ο καθένας γνωρίζει καλύτερα το δικό του συμφέρον και κινείται κατά κύριο λόγο ορθολογικά προς την επίτευξη του. Έτσι, μέσα από την ατομική αυτή επιδίωξη θα επιτευχθεί και το γενικό συμφέρον. Σε αυτό το πλαίσιο δεν απορρίπτεται η κρατική παρέμβαση και κρίνεται μάλλον απαραίτητη σε περιπτώσεις όπου η αγορά θα εμφανίσει αναπόφευκτα ατέλειες και αποτυχίες. Αυτές καλείται το Κράτος με ένα ρόλο ρυθμιστικό να αποτρέψει στο μέτρο του δυνατού και να θεραπεύσει.

Το γενικό, δημόσιο συμφέρον, το οποίο πρέπει να σημειωθεί ότι είναι μια νομική έννοια και μια νομιμοποιητική βάση για την άσκηση της δημόσια εξουσίας και παρατηρείται με διάφορες λεκτικές παραλλαγές και εν συνεχεία η κοινωνική ευημερία,

φαίνεται να είναι ο απώτερος στόχος όλων των παραπάνω συνταγματικών και μη έννομων τάξεων. Κι αυτό είναι λογικό, αφού οι επιστήμες δεν έχουν νόημα, όταν εκλείπει ο ανθρωπιστικός και κοινωνικός χαρακτήρας. Σκοπός τους πρέπει να είναι η διευκόλυνση και η βελτίωση της ζωής του ατόμου. Αυτή η αντίληψη στα δημοκρατικά πολιτεύματα συνεπάγεται την διευκόλυνση και τη βελτίωση της ζωής του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και άρα την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Και αντιστρόφως μόνο στη δημοκρατική διακυβέρνηση βρίσκει νόημα και εφαρμογή η έννοια του δημοσίου, γενικού συμφέροντος. Η διαφορά που ανακύπτει είναι ότι τόσο η Σχολή του Σικάγο όσο και η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης προτάσσουν την επίτευξη του κοινωνικού συμφέροντος μέσα από την ελεύθερη οικονομία της αγοράς, με βάση τον ανόθευτο ανταγωνισμό, αλλά όχι με τρόπο ανεξέλεγκτο, ενώ η γερμανική και η ελληνική συνταγματική τάξη φαίνονται πιο προσκολλημένες στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος περιορίζοντας την ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Τα ηπειρωτικά δηλαδή Συντάγματα είναι σε μεγάλο βαθμό «αγοραφοβικά» (Δελλής 2018: 24)⁶ και προτιμούν να προτάσσουν έναν έντονο κοινωνικό χαρακτήρα στην οικονομία με έντονο το ρόλο του Κράτους, ενώ εμφανίζονται πιο διστακτικά απέναντι στη λειτουργία της αγοράς του ανταγωνισμού και στην ιδιωτική πρωτοβουλία, τις οποίες βέβαια σε κάθε περίπτωση αποδέχονται και κατοχυρώνουν. Επίσης, μία θεμελιώδης διαφορά και από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης έναντι της νομικής, αλλά και της Σχολής του Σικάγο απέναντι στα ηπειρωτικά Συντάγματα είναι η ποιοτική προσέγγιση της έννοιας του γενικού συμφέροντος. Τα οικονομικά και η οικονομική ανάλυση του δικαίου αντιμετωπίζουν τελεολογικά την έννοια του γενικού συμφέροντος με σκοπό αυτού τη μεγιστοποίηση του πλούτου. Ωστόσο δεν περιορίζεται μόνο σε αυτή την επιδίωξη, αλλά είναι κάτι πολυπαραγοντικό, αφού περιλαμβάνει κι άλλες διανεμητικές επιδιώξεις κοινωνικού χαρακτήρα, οι οποίες πρέπει να προωθούνται ακόμα κι όταν η αγορά δεν το επιτυγχάνει. Αντίθετα τα ηπειρωτικά Συντάγματα και ειδικά το ελληνικό, αντιμετωπίζουν το δημόσιο συμφέρον αξιολογικά και τελεολογικά, δίνοντας έμφαση σε θεμελιώδεις αξίες και αρχές και όχι σε οικονομικά δεδομένα, αποδοκιμάζοντας συχνά τις ατομικές επιδιώξεις και προτάσσοντας συλλογικούς στόχους για χάρη του γενικού συμφέροντος (Δελλής 2009).

---

⁶ Ο όρος «αγοραφοβική» προσέγγιση χρησιμοποιείται κατά παράφραση του ομώνυμου ψυχιατρικού όρου.

Εν κατακλείδι, το Σύνταγμα αποτελεί αδιαφιλονίκητα τον υπέρτατο νόμο κάθε Κράτους και αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική ύλη με το νομικό περίβλημα κάθε χώρας. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι πρέπει απαραίτητα να προσδιορίζει ρητά και το οικονομικό σύστημα κάθε χώρας. Είναι εξαιρετικά αποτελεσματικό να δίνεται ένα ευρύ φάσμα επιλογών στη χάραξη οικονομικών πολιτικών και το Σύνταγμα να χαρακτηρίζεται από ευελιξία και ευκαμψία, ώστε και ο νομοθέτης και η εκάστοτε εκτελεστική εξουσία να έχουν τη διακριτική ευχέρεια να επιλέγουν το οικονομικό πρόγραμμα που κρίνουν ως πιο κατάλληλο και αποτελεσματικό για τη γενική κοινωνική ευημερία και την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης. Η διακριτική αυτή ευχέρεια πρέπει να λειτουργεί όμως πάντοτε με γνώμονα το κοινωνικό Κράτος δικαίου, να σέβεται το Σύνταγμα και τις εγγυήσεις που τίθενται από αυτό. Σε αυτό το πλαίσιο η κοινωνική οικονομία της αγοράς φαίνεται να είναι η πιο αποτελεσματική και ορθολογική επιλογή για ένα Κράτος, με εμπιστοσύνη και ενθάρρυνση στην ιδιωτική πρωτοβουλία και την ατομική οικονομική ελευθερία, η οποία όμως δεν μπορεί να είναι ανέλεγκτη, αφού παρουσιάζει αναπόφευκτα ατέλειες και άρα το Κράτος είναι το μόνο που δύναται να παρέμβει και να θεραπεύσει αυτές τις ατέλειες και να επιδιώξει την κοινή ωφέλεια η οποία συνίσταται σε οικονομικά και μη αγαθά, ρυθμίζοντας αποτελεσματικά την οικονομία της αγοράς και όχι εμποδίζοντας και ανακόπτοντας την υγιή οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη.

Είναι προφανές ότι ένα δίπολο διατρέχει την παρούσα εργασία: η ατομική ελευθερία και το γενικό συμφέρον, το οποίο ακολουθείται από το αίτημα για την εναρμονισμένη συνύπαρξή τους. Η κλασική φράση του Ηράκλειτου που συμπυκνώνει τη φιλοσοφία του για την επίτευξη της αρμονίας μεταξύ αντίθετων δυνάμεων θα μπορούσε να συμπυκνώσει τον προβληματισμό και το ζητούμενο της παρόντος πονήματος: «παλίντονος ἄρμονίη ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρης».⁷

Οι αιώνες έχουν δείξει ότι η αντίθεση άτομο-σύνολο προσδιόρισε τη σύγχρονη Ιστορία, δίνοντας εναλλάξ την πρωτοκαθεδρία και καταβυθίζοντας ταυτόχρονα τον άλλο

---

⁷ Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, fragmentum B 51

πόλο, πράγμα οδυνηρό για την ποιότητα του πολιτικού μας πολιτισμού. Θα χρειαζόταν ίσως ένας καταλύτης για να γίνει γόνιμη η παραπάνω αντιπαράθεση. Πιθανός καταλύτης θα μπορούσε να είναι οι αδιαμεσολάβητες σχέσεις μεταξύ των προσώπων που αποτελούν την κοινωνία. Θα αποτελούσε αυτό ένα ενδιαφέρον μετα-νεωτερικό αίτημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρουλάκης, Βασίλης. 2010, «Σκέψεις γύρω από τον δικαστικό έλεγχο της ρυθμιστικής παρέμβασης του Κράτους στην οικονομία». Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης» (3/10/2010) <https://www.constitutionalism.gr/1712-skeceis-gyrw-apo-ton-dikastiko-elegho-tis-rytmisti/>

Βενιζέλος, Ευάγγελος. 1990. Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής.

Βλαχόπουλος, Σ. 2019. «Διδάγματα από το Σύνταγμα της Βαϊμάρης». Καθημερινή (10/3/2019)

Γεραπετρίτης, Γεώργιος. 2011. «Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από το δικαστή: Προβολές του New Deal», Αθήνα: ΕφημΔΔ 3/2011: 460-472

Γέροντας, Α. (2016). «Η ιδιοκτησία ως ένα «κομμάτι ελευθερίας». Καθημερινή (31/7/2016)

Γέροντας, Απόστολος. 2011. Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, Β' έκδοση Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.

Γιαννακόπουλος, Κ. 2016. «Ο πλουραλισμός του οικονομικού Συντάγματος» Καθημερινή (24/7/2016)

Δαγτόγλου, Πρόδρομος. 2012, Ατομικά Δικαιώματα Β1991. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.

Δελλής, Γιώργος. 2018. Δήμος και Αγορά- Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς», με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης. Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία.

Δελλής, Γιώργος. 2009. «Κρατικός παρεμβατισμός, οικονομική ανάλυση του δικαίου και οργάνωση των υπηρεσιών γενικού συμφέροντος». ΤοΣ 1/2009: 31-73

Δημητρόπουλος, Ανδρέας. 2008. Συνταγματικά Δικαιώματα, Β' Έκδοση. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.

Δρόσος, Γιάννης. 2011 «Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση». ΕφημΔΔ: 764-778

Καθημερινή, «Εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή το σχέδιο Ηρακλής για τα κόκκινα δάνεια». (Καθημερινή, 10/10/2019),

<https://www.kathimerini.gr/economy/local/1046423/egkrithike-apo-tin-eyropaiki-epitropi-to-schedio-iraklis-gia-ta-kokkina-danea/>

- Κόκοτα, Βασιλική. 2014. Επαγγελματική Ελευθερία. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκου-
λας.
- Κοτσίρης, Λάμπρος. 2018. Ευρωπαϊκό Εμπορικό Δίκαιο, Γ' έκδοση. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκ-
δόσεις Σάκκουλας
- Κραβαρίτου, Γιώτα & Μανιτάκης, Αντώνης. 1983. Ο ν. 1365/1983 για την κοινωνικοποίηση
των επιχειρήσεων, ΕΔΔ
- Λυμπερόπουλος, Κωνσταντίνος. 2017. «Ο ορθολογισμός του homo economicus». Capital.gr
(1/11/2017) [https://www.capital.gr/me-apopsi/3251074/-o-orthologismos-tou-
homo-economicus](https://www.capital.gr/me-apopsi/3251074/-o-orthologismos-tou-homo-economicus)
- Μαυριάς, Κωνσταντίνος & Παντελής, Αντώνιος. 1981. Συνταγματικά Κείμενα – Ελληνικά και
ξένα. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Μαυρίδης, Στυλιανός. 2019. Εθνικός Προϋπολογισμός και ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρ-
νηση. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Μπάρμπας, Νικόλαος. 2016. Στοιχεία Δημοσιονομικού Δικαίου, Στ' Έκδοση, Αθήνα- Θεσσα-
λονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Μπόσκοβιτς, Κοσμάς. 2001. «Κοινοτικός δικαστής και οικονομικό Σύνταγμα: η συμβολή του
ΔΕΚ στη διαμόρφωση του συνταγματικού οικονομικού προτύπου της Ευρωπαϊκής
Κοινότητας». ΤοΣ 2/2001: 236-274.
- Νικολινάκος, Μάριος. 1996. Οι δημόσιες επιχειρήσεις και το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης (I-
MEO). Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Ορφανίδης, Δημήτριος. 2019. Η κοινωνική αρχή και η δεσμευτικότητά της στις έννομες τάξεις
της παγκοσμιοποίησης. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Πανάγος, Θεόδωρος. 2011. Ο διαχωρισμός των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον
τομέα της ενέργειας. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Παπαδοπούλου, Ανθούλα. 2007. Το επιχειρηματικό απόρρητο, Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδό-
σεις Σάκκουλας.
- Παραράς, Πέτρος. 2019. Οικονομική ελευθερία, Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Ράικος, Δημήτριος. 2019. Δίκαιο Δημοσίων Συμβάσεων, Γ' έκδοση. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκ-
δόσεις Σάκκουλας.

- Σπηλιωτόπουλος, Επαμεινώνδας. 2011. Εγχειρίδιο διοικητικού δικαίου, 14η έκδοση, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σπυρόπουλος, Φίλιππος. 2006. Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο, Αθήνα- Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Σπυρόπουλος, Φίλιππος.& Κοντιάδης, Ξενοφών. & Ανθόπουλος, Χαράλαμπος.& Γεραπετρίτης, Γεώργιος. 2017. Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Τσεμπέλης, Γ. 2013. «Σύνταγμα και ευημερία.» Καθημερινή (21/4/2013)
- Τσιρωνάς, Αθανάσιος. 2006. Αποκρατικοποιήσεις. Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Χατζής, Αριστείδης. 2012. Πολιτική χωρίς Ρομαντισμό: Διανεμητικές Συσπειρώσεις και Προσοδοθηρία, σε: Το Δημόσιο Δίκαιο σε εξέλιξη: Σύμμεικτα προς τιμήν του Καθηγητού Πέτρου Ι. Παραρά. Αθήνα- Κομοτηνή : Αντ. Ν . Σάκκουλας.
- Χατζής, Αριστείδης. 2012. Το Δίκαιο ως Εργαλείο Μείωσης του Κόστους των Συναλλαγών: Το θεώρημα του Coase και η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου, σε: ΚΑΛΑΜΠΟΥΚΑ- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Π. (επιμ.), Ο Ρόλος της Δικαιοσύνης στην Άσκηση της Επιχειρηματικής Δραστηριότητας. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χατζής, Αριστείδης. 2012. «Το Δίκαιο των Βιβλίων και το Δίκαιο της Πράξης», Η Πτώση του Νομικού Φορμαλισμού και η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου». Εφημ ΔΔ: 709-736.
- Χατζής, Αριστείδης. 2020. «Το Κράτος έρχεται». Protagon (19/3/2020) <https://www.protagon.gr/apopseis/to-kratos-erxetai-44342020500>
- Χριστιανός, Βασίλειος. 2010. Εισαγωγή στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Winkler A. Heinrich. 2013. Βαϊμάρη- Η ανάπηρη δημοκρατία 1918-1933. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις. 2019.
- Hayek A. Friedrich. 1960 The Constitution of Liberty, Chicago. U.S.A.: [University of Chicago Press](http://www.press.uchicago.edu/).
- Leaman, Jeremy. 1988. The Political Economy of West Germany, 1945-85. London: Palgrave Macmillan UK.

Posner, A. Richard. 1987. "The Constitution as an Economic Document" University of Chicago Law School, Chicago Unbound: 4-38.

Voigt, Stefan. 1997. "Positive constitutional economics: A survey". Public choice: 11-53

ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

ΟλΣτΕ 4036/1979, ΤοΣ 1980, 156

Σ.τ.Ε. 2194/2006, Τμ. Δ' [Praktiker Νέας Αλικαρνασσού]

ΟλΣτΕ 1664/2011

BVerfGE 4, 7, 18

BVerfGE 78, 58 BVerfGE 81, 329

BVerfGE 30,292/334,51,218

ΔΕΕ C-201/15 - AGET Irakli